LI. ÉVFOLYAM • 2005. JÓZSEF ATTILA-KÜLÖNSZÁM

Palócföld

IRODALMI, MŰVÉSZETI, KÖZÉLETI FOLYÓIRAT

A TARTALOMBÓL

József Attila 100 éve

A Palócföld különszáma
a 100 éve született Flóra emlékére

Juhász Ferenc és Keresztury Dezső
versei

Beney Zsuzsa, N. Horváth Béla, Fenyő Ervin és
Lányiné dr. Engelmayer Ágnes
tanulmányai

Mórocz Zsolt, Bodosi György,
Kabdebó Tamás, Végh Károly
esszéi

Hanák Tibor, Fejtő Ferenc
írásai Illyés Gyuláné könyvéről

Flóra, 1939

HASZNÁLATI UTASÍTÁS A KÜLÖNSZÁMHOZ

Az ember ne szégyellje, ha nem tud valamit. Néhány héttel ezelőtt egy József Attila emlékesten vettem részt, ahol Kolti Helga színésznő Illyés Gyuláné nevezetes könyve szerkesztett változatát olvasta fel. Ez volt az a híres kötet, amelyben Flóra leírja mi történt közte és József Attila között.

Annak idején az egész ország várta ezt a könyvet és talán leginkább Flóra örült a megjelenésének, vagy legalábbis könnyebbült meg, hiszen még a '60-as, '70-es években is kapott gyalázkodó, névtelen leveleket, amelyben a költő haláláért őt és férjét tették felelőssé.

Ezen az esten a bevezetőt Illyés Mária mondta el, akit az irodalmi köztudat csak Ika néven ismer, hiszen édesapja híres naplóiban e néven követhetjük nyomon életét, sorsát, megszületésétől egészen addig, amíg az utolsó naplóoldal be nem csukódik. Gyönyörű, megrendítő bevezetőt mondott és a végén, mintegy mellékesként megjegyezte: „egyébként anyámnak is évfordulója van, ő is száz éve született".

A teremben döbbent csend lett. Én sem tudtam, hogy Flóra és Attila egyidősek. De lehet, hogy éreztem valamit, mert a József Attila évfordulós események sorában egy olyan különszámot terveztünk, amely Flóráról szólna. (Az ötlet eredetileg Géczi János költőé, köszönet érte.)

Nem volt egyszerű feladat a szerkesztés. Az évfordulós események középpontjában természetesen a költő és életműve áll. Érintőlegesen olykor egy-egy írás megjelent a József Attilát körülvevő nőkről is, így például Valachi Anna nagyszerű tanulmánya a *Hitel*ben Flóráról. Kénytelenek voltunk hát korábban, akár évtizedekkel ezelőtt megjelent és Flórához kötődő írásokból válogatni, vállalva azt a veszélyt, hogy ez a számunk egyszerre lesz antológia és folyóirat. De sikerült néhány nekünk készített írást is szereznünk, így többek között Kabdebó Tamás varázslatos írását, Fenyő Ervin nagyívű tanulmányát, Végh Károly színházi kritikának indult esszéjét és az egykori munkatárs előadását Illyés Gyulánéról, a gyógypedagógusról.

Mondanom sem kell, Illyés Mária is segített a szerkesztésben, s a fotográfiák átadásával színesítette az anyagot. Neki is köszönöm. Miként köszönöm a *Palócföld* olvasóinak figyelmét az idei József Attila-publikációink iránt. Megnyugtatásul közlöm velük, mi nem fejeztük be a József Attila-évet…

(p.m.)

Tartalom

Juhász Ferenc	Halotti beszéd, Flóráról	861
Beney Zsuzsa	Flóra	863
N. Horváth Béla	Műforma és létszemlélet	869
Fenyő Ervin	Képzelt ház	877
Illyés Gyula	Naplójegyzetek	893
Domokos Mátyás	*Kétes* létben a *bizonyosság*?	913
Mórocz Zsolt	Vakító szalmaláng	919
Bodosi György	Aki olyan, mint az…	923
Kabdebó Tamás	Flóra	932
Végh Károly	„Rejtelmek ha zengenek”	934
Hanák Tibor	Flóra és Attila	942
Fejtő Ferenc	Flóra, József Attila és Illyés Gyula között	947
Lányiné dr. Engelmayer Ágnes	Illyés Gyuláné dr. Kozmutza Flóra életműve	953
Keresztury Dezső	Illyés Flóra sírjánál!	958

E számunk fotóit Illyés Mária bocsátotta rendelkezésünkre. Ezúton is köszönjük!

Nógrád megye irodalmi, művészeti, közéleti folyóirata • Főszerkesztő: Praznovszky Mihály; főmunkatárs: Nagy Pál *(Párizsi Magyar Műhely)*; szerkesztők: Handó Péter, Keller Tamás, Bagyinszky Istvánné *(szerkesztőségi titkár, telefon: 32/310-140)* • Kiadja a Balassi Bálint Megyei Könyvtár *(3100 Salgótarján, Kassai sor 2.)*; Felelős kiadó: Bódi Györgyné dr. • Készült a Polar Stúdióban *(Salgótarján)*

Levélcím: 3101 Salgótarján, Pf. 270; Telefon: 32/416-777; Fax: 32/416-482; Internet: www.bbmk.hu/palocfold; e-mail: palocfold@bbmk.hu • Terjeszti a Balassi Bálint Megyei Könyvtár; előfizethető ugyanitt • Budapesten megvásárolható az Írók Boltjában *(VI. kerület Andrássy út 45.)* • 2005-ben megjelenik 6 alkalommal • Egy szám ára 300,- Ft; előfizetési díj egy évre 1 500,- Ft • Kéziratokat és rajzokat megőrzünk, de nem küldünk vissza • ISSN 05555-8867 • INDEX 25925

Lapunk megjelenését támogatta
a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma és a Nemzeti Kulturális Alapprogram

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG MINISZTÉRIUMA

nka
Nemzeti Kulturális Alapprogram

Nógrád megye Madách-díja (2004) és Salgótarján Pro Urbe-díja (2005)

JUHÁSZ FERENC

Halotti beszéd, Flóráról

Szólni alig tudok, aki szóra születtem. Csak a gyász gyertyáit gyújtom szívemben, minden pillanatban, mert most arra szólít a csönd, az Elcsöndesült hiánya és végső magánya. Égnek hát a fekete gyertyák, égnek elolthatatlanul. És közben az idő-szív üregeiben fúj a szél, serceg, ropog, hajlik, tűz-imbolygás érpajzsaiból hőremegés szivárvány-tojáshéjakat szül a lángtömeg-lomb. És minden gyertya egy-egy idő-ág és a kék-pupillájú égő fekete gyertyaerdő, mint a szarvassá-változott fiú világmindenség-agancskoronája, minden gyertyaizzó aranyszőr, mint a Mitikus Bárányon, aki ragyogva a Titokban elvonul. Mintha a Kozmoszból kitörik egy darab és azt hideg, könnyekkel léket-képző üreget már soha nem növi be semmi bőr, héjazat, kéreg, védő páncél, boldog forradás. Nekem ilyen Flóra halála. Illyés Gyuláné Kozmutza Flóra halála. Pedig tudom a törvényt. És tudtam: az ítélet megtétetett és kimondatott. Mégis! Mégis! Mégis! Nem is tudom pontosan, mikor ismertem meg Őt. A pillanatot és az első mosolyt, kézfogást vagy kézcsókot nem tudom élettérképemre kereszttel jelölni. Az egyik megváltás keresztjével. Ilyen az ember. Csak éli az örömöt s feledi az öröm-kezdés, az aranylerakódás-kezdődés áhítatát, szemérmességét vagy szorongását. Betemetődik hömpölygő történelemmel az ifjúság finom pókháló-szekere, a tündérhintó a múltba elmerül. Az idegszálakból szőtt világérzékeny aranyszerkezet, a szikra-kocsi, a fáklya-lovak. Az már, mint az óceánba süllyedt földrész. Közös jelenkorunk Atlantisza. És mi volt azután? A megismerkedés-pont mágnes-tűzpettye után? Mennyi boldog, szép, játékos, bolondos, szív-adakozó órát, napot, hetet töltöttem Flóráéknál. Illyés Gyuláéknál. Amikor (ahogy Gyula mondta) Flóra, Flórika hajladozása és könnyű szigorúsága, mint a fátyolvirág és selyemszavában aggályos szeretet és kérdező kíváncsisága akár egy gyönyörű madáré és az írisz mohaköpenyében a csillagos ég és pupillájában titokcsomagok és rejtelem-kalászok. Bizalom volt benne és szeretet. A jóság hűsége és fegyelme. És tudtam, micsoda kozmosz-anyag összeg súlyú gyémántköveket hurcol szívében. És az a kő belül-sebző, mint világöreg magzat az anyaméhben, akinek nyitva, mint a fedetlen éjszaka, akinek húszcentis zöld körme nőtt kézujjain és lábujjain, mint a sáslevél és fogsora, mint fehér cseppkőszakáll a szájából kilóg. A jégcsap-eresz! Azt hiszem, azt csak mi tudjuk, akik önmagunkból kinézve láttuk őt (mert a gyerek és a szerelem nem látja, csak tudja az anyját és az asszonyt!), hogy milyen szép volt Flóra. Milyen tündökletesen szép. Fiatalon, középkorúan, öregen. Amikor kicsomagolta magát rejtő, világ-elől elfedő burkolataitól, mint a kék légpalástból éjszaka a titkos égitest: ott volt az asszony, barna sugáradag-kristályanyagból szőtt könnyed, karcsú, mosolyos, talányos szépség! Akár a sejtelem virága. Fiatalon, középkorúan, öregen. Öregen is, picit a térben előrehajolva mint barnakontyos ág. És mit számítottak az elrévült arc bíbor-foltjai, hálós kapilláris-rózsaszirmai, fehér kréta kenései. Mit számítottak az összegörbedt kicsi kéz zöld hólyagfoltjai, lila érpáfrányai szeplői, májfolt avarbőre. Azt nem tudom: sorsának boldogsága mennyi volt? Ember van-e, aki ezt a másik emberről megmondani

tudja? Ember nem adhat erre feleletet. Ember azt csak hiheti, vagy hiszi. Ha hinni tudja vagy meri. Én csak néztem Őt, mint egy olyancsillagot (azt a csillagot), aki nekem is fénylik és fényével arra biztat: legyek önmagamból önmagamé, ne másból. Cselekedjek mint Ő: fáradhatatlan szorgalommal és hűséggel a valósághoz, ahhoz a valósághoz, ami mindnyájan vagyunk: ember, társadalom, természet. Szenvedés és öröm, gyász és föloldozás, hit a hihetetlenben. Mert csak így érdemes. Mert csak így szabad. Időt nem kapott keveset az élettől. És most a halálból mégtöbbet kap. Ez a törvény szigorú szépsége. Ez a halandóság értelme és hagyománya. Amiért személlyé kiszületett a lét-egészből: megtette. Ember (hisz asszony) ennél aligha tehet többet. Van-e számonkérő? Nem tudom. Ki tudja? Én csak azt tudom: nagy ajándékom volt szeretete és bátorsága! Ami mindig világított. A tihanyi napsütésben fénnyel fényezte be a fényt, s ha ültünk a Józsefhegyi-úton abban a barna szobában, a sötétedésben, ami úgy burjánzott fekete szőreivel a csöndből kinőve, ami úgy áradt, dagadt szét a sárga hajszáleres barna szobában, mint a mese-óriás szakálla, a gyermekláncfű-pehelyfehérből lassan alvadtvérbőrré barnuló szobában és még nem égett a lámpa: arca finom derengésétől, szemei fényporától megvilágosodtak a könyvgerinceken a betűk és izzott a csésze tea, a pohár bor, mintha túlvilági parázsból lenne az anyag híg és szilárd teste és fényes lett a mi arcunk, mint az üdvözülésben. És most a föld fogadja, meg a Költészet-Csontváz, az időtlenné vázasult szavak skeleton-maradéka és sírásunk fényvirágeső a tejúton. Elment és miféle halandóság-nehézből könnyű túlvilág-léptekkel titok-mezítláb, elment a sóhaj-hídon át itteni huszadik századunk egyik legkülönösebb, legrejtelmesebb, legbonyolultabb tündöklet-asszonya. És mi, nála fiatalabban, is öreg árvák, a Költő, a Lánglélek Hitves várakozó csontjaira eresztjük teste koporsóját. Idáig hallom ősföldkor-gyanta hangját, a borostyán hangot, amiben a fulladt világok, mint őslényecskék színportest-lebegése, idáig hallom a rekedt, tenger-ősz, száraz hegedűgyanta hangot. Idáig hallom a nyitott sírból a hívást: „gyere Flóra, gyere Flórika! Szálljunk, mint ama hóviharban, akkor a szánnal, homlokod mellkasomra vonva."

(*Halálszivárvány*, Bp., 2004.)

BENEY ZSUZSA

Flóra

József Attila Flóra-verseit nem érthetjük meg előzményeik ismerete nélkül. Az a szenvedély, mely életét és valószínűleg művészetét is beteljesítette, mintegy csúcsra emelte, 1936 végén, a Gyömrői Edit iránti szerelem kialvásával (vagy látszólagos kialvásával) a költő életét is kioltotta. Mert vajon a beteljesedés nem jelenti-e egyben azt is, hogy az életenergia e rendkívül magas hőfokú lángralobbanásával önmagát is elhamvasztja, s nem volt-e a költő életútjának, s ezzel költészete ívének is beteljesedése e beteljesülés nélküli szenvedély? A sors, mely ebben a kapcsolatban a legnagyobb fájdalmat, egyben a legsajátabb pillanatokat is meghozta – olyan feszültséget, mely végül önnön erőfeszítése súlya alatt roppant össze. József Attilának nem a Gyömrői Edithez írott verseit tekinthetjük élete legkiemelkedőbb műveinek – bár bizonyos, hogy helyüket ezek között kell kijelölnünk. Ez a szenvedély azonban az emberi – és a költői – én olyan mélységeit érintette és hozta mozgásba, hogy az olvasó, ha veszi magának a bátorságot ahhoz, hogy alvilági útján a költő kísérőjévé szegődjék, önkéntelenül is e mélységet látja valamennyi addigi s az azt követő út célpontjának. Az a sokat vitatott probléma, hogy a Gyömrői Edit iránti szerelemben mennyi volt a személyes vágy, kötődés, s mennyi az elsüllyedt anyakép projekciója, mint kérdés, érdektelen – mint tény azonban, mint egy új születésnek és egy új anya megteremtésének vágya sokat megmagyaráz nemcsak az érzés intenzitásának, hanem véglegességének, sőt végzetességének jellegéből is. Jellemezhetjük a problémát freudi terminológiával úgy, mint gyermeki regressziót, melyből a kórfolyamat súlyosbodásával (talán a félbemaradt analízis hatására is) a személyiség már nem volt képes magát új felnőtté felépíteni. Jellemezhetjük úgy is, hogy a robbanásszerű érzelem olyan fokú hisztériás agresszióhoz, illetve önagresszióhoz vezetett (a kettő folytonos egymásbaalakulásával, egymást-helyettesítésével, egymással-kompenzálásával), mely az öngyilkosság majdani bekövetkeztét valójában már ekkor befejezett ténnyé tette – olyannyira, hogy a külső-belső tényezők ezt már csak siettetni vagy késleltetni voltak képesek. De mondhatjuk úgy is, hogy az az önfegyelmezési kísérlet, mely az Edit-szerelem roppant feszültségében, a szó szerinti halálnak-kitettségben még képes volt a széteső lélek összetartására – mint azt legjobban a 1936 végén írott versek formai összefogottsága, sűrűsége és megdöbbentő szó- és kép-gazdagsága bizonyítja – most úgy merült ki, hogy éppen szervezettsége s vele a költő nyelvi kifejezőkészsége szűnt meg. Az Edit iránt érzett szerelem, részben a pszichoanalízis közvetítésével, óriási nyelvi feldúsulást okozott; természetes hát, hogy az érzelmet követő negatív fázisban elsősorban ez, a verbalizációhoz, a versteremtéshez szükséges feszültség aludt ki. Elfoszlott, elszivárgott-e, vagy mint a manifesztálódó betegség része, legalább átmeneti időre, az 1937-es év első néhány hónapjára valóban kialudt? Kérdésünkkel mind közelebb érkezünk a Flóra-kapcsolat és a Flóra-versek rejtélyéhez, annak a relatív – és itt hangsúlyoznunk kell, hogy csakugyan viszonylagos költői apálynak megértéséhez, melyet e versek nagyobb része a költő életművében képvisel.

Stoll Béla szerint, a töredékeket nem említve, József Attila 1937-ben 42 verset írt, ezek között tizenhét szerelmes verset. Ezek közül az év első harmadában-negyedében, a főleg február végén és márciusban írottak egyértelműen Flórához szólnak. Az év második felének termésében, még ha olykor a végleges, vagy az ezt megelőző vázlatok valamelyikében szerepel is Flóra neve, elsősorban a versek jellegének megváltozása miatt ebben nem lehetünk teljesen bizonyosak. József Attila költészetét egyébként fiatal kora óta jellemzi a szerelmi témák, pontosabban fordulatok, megfogalmazások vándorlása a különböző személyekhez írott költemények között. Már 1928-ban találkozunk ilyen átfedésekkel a Lucához, majd Vágó Mártához írt költeményekben. Ezek a jelenségek azonban elsősorban poétikai természetűek, bennük mintha egy-egy motívumról nem akarna lemondani a költő. Most, az 1936–37-es év megváltozott tudatállapotában a szeretett személyek azonosításának-elválasztásának lehetősége más lelki motívumok következménye. Valószínű, hogy a József Attilát legmélyebben, végzetesen megmozgató érzelem a valóságos találkozások megszakadásával, de még a kapcsolat lelki értelemben erőltetett, agresszív lezárásával sem érhetett véget. A félbeszakadt, mintegy elvágódott történés (a kapcsolat) két úton próbálta meg folytatni önmagát, s ezáltal a pszichés állapot kompenzációját is fenntartani: érzelmileg a hasonló tónusú és hasonló, de mégis szabadabb és autonómabb viselkedésformákat megengedő újrafeltámadott Márta-kapcsolatban – terápiásan pedig a valószínűleg rövid ideig dr. Eisler Mihállyal, majd Bak Róbert doktorral folytatott kezelésben. Úgy látszik azonban, hogy '37 január közepére, kb. a Thomas Mann-i versfelolvasás kudarcával egy időben ezeknek a túlfuttatott reakcióknak energiatartalma kimerült, s vannak, bár meglehetősen bizonytalan adataink arra vonatkozóan, hogy a költő már január végén gyógyintézeti kezelésre kényszerült.

Az előzmények ismeretében nagyon valószínű tehát, hogy amikor József Attila 1937. február huszadikán este Dániel Annáék lakásán Kozmutza Flórával találkozott, lélektani értelemben még nem dolgozta fel előző érzelmi kudarcait, még mindig a belőlük kiinduló frusztrációk hatása alatt állott, és az is elképzelhető, hogy a Flóra személyiségéből áradó varázs mellett az ismert körülmények között elvégzett pszichológiai vizsgálat is hozzájárult a már megnyugodni készülő érzelmi állapot felkavarásához. Erre utal az a személyiségkép is, amit 1984-ben, az 1937-ben hiányosan felvett Rohrschach-teszt alapján dr. Bagdy Emőke készített. Bár nem tartom erkölcsösnek e teszt eredményeinek közrebocsátását, a feldolgozás közben készített mindkét személyiségképet (dr. Bagdy Emőkéét csakúgy, mint dr. Láng Iringóét) megdöbbentően találónak érzem. A most idézett rész pontos és egzakt megfogalmazása annak a lelkiállapotnak, amit a Flóra-versek elemzésekor magam is feltételeztem, s ezzel nemcsak mint a más véleményében tükröződő kontroll, hanem mint további gondolatok kiindulópontja is kétségtelenül segített e versek megértésében.

„Lelki feszültségszabályozásában szembetűnő – írja Bagdy Emőke –, hogy a szubjektíve veszélyesnek minősülő érzelmeknek és indulatoknak igen erős az elfojtási és megtagadási hajlama, amely miatt úgy érzi, hogy minden érzelmi rezdülését fokozott tudati és magatartási kontrollban kell tartania. Emiatt elidegenülten, mintegy »kívülről« szemléli önmagát az emberi kapcsolatokban. Ez az elidegenítő, indulattalanító és veszélytelenítő (szkizoid) feszültség-elhárítás szervült lelki munkamódszerként működik. A személyiség csak a fantázia szabadságában képes

megélni a felszabadultság, tehermentesülés és »szabadság« érzését. Ezért valószínű, hogy a teremtő fantázia eszközeivel és produktumaival önmaga legfőbb lelki egyensúlyfenntartó módját dolgozta ki, mely megvédheti és megtarthatja a lelki egészség határai között."

Ebben az időben, a Flórához fűződő kapcsolat kezdetén, melyek azok az érzelmek, amelyeket elsősorban minősíthetünk „szubjektíve veszélyes"-nek? Vajon a Flóra iránt megdöbbentő gyorsasággal fellobbant szerelmet-e, mely a találkozást követő második napon már heves ostromban, néhány nappal később pedig teljes komolysággal felvetett, de az objektív körülmények között teljességgel abszurd házassági ajánlat formájában jelentkezett? Vagy igazán veszélyes még mindig az Edit iránti szenvedély, a teljesületlen és öngerjesztő vágy, az érzés egyre szélesebb köre volt-e, a Flóra-szerelem pedig, Bagdy Emőke szavával a „teremtő fantázia eszköze és produktuma"? A Flóra-szerelem kezdeti ujjongása, a boldog és talán valóban reményteli periódus mindössze március végéig, alig több, mint egy hónapig tartott. Valószínűleg külső körülmények, Flóra megbetegedése siettette befejeződését – de József Attila idegállapotának nem sokkal később bekövetkezett hirtelen romlása azt valószínűsíti, hogy ez az időszak már a későbbi tragikus fordulat bevezetése, az azt megelőző rövid szélcsend lehetett. Ebben az egy hónapnál alig valamivel hosszabb időben hét (ha az első, *Flóra* című vers öt részét különálló műveknek tekintjük, tizenegy) verset írt Flórához; az év tizenhét szerelmes versének alig kevesebb, mint felét. A következőkben főleg ezeknek a verseknek értékelésével foglalkozunk.

Ez a hét, illetve tizenegy vers bizonytalan, nem egyértelmű és rendkívül nyugtalanító benyomást hagy az olvasóban. Elsősorban a versek tartalmának-hangulatának, úgy is mondhatnók, hogy tónusának inhomogenitása miatt. Ennek a különös költői reakciónak jelei a következők:

1. Elsőként a legkoraibb versek (különösen a *Hexameterek*) én-távoli kiindulópontja. Voltaképpen ez a kérdés nyugtalanítja leginkább az olvasót. Nehéz pontosan körülírni ezt az érzésünket, s azt is, ami formailag-tartalmilag okozhatja. Az egyik legfontosabb ok, kétségkívül, a József Attilánál szokatlan antikizáló forma. Akárcsak Radnótinál, itt is az éntől eltávolító, a tartalom és a forma egyensúlyát árnyalatnyira megbontó, s azt a forma felé eltoló hangsúlyt, mesterkélt tónust érezzük, melyet az első versszak idillbe hajló, meglehetősen szokványos természeti képe is erősít. Nem tudjuk bizonyítani, hogy ez a versforma miért nem tökéletesen spontán, hogy mi az benne, amit akartnak (feltehetően nem tudatosan akartnak) érezhetünk – mégis van valami ellentét a József Attilára oly jellemző *észrevétlen* formai tökély és e kissé túlhangsúlyozottan artisztikus forma között. Bár ha éppen ezért nem tartjuk is igazán jelentős költeménynek, a költői alkotóerő ebben is működik, s elárulja azt, amit a vers felujjongó hangja inkább rejtegetne, a tavaszodó, életre ébredő világ körül ólálkodó *semmit: Roskad a kásás hó* (a *kásás* József Attila jellemző képe, gondoljunk csak a *Kásásodik a viz, kialakul a jég/ és bűneim halállá állnak össze* szövegű töredékre). *Elfeketült kupacokban a jég elalél, tovatűnik* – s aztán e furcsa szópárosítás: *Illan a könnyü derü.* Nyilvánvaló, hogy az *illan* itt a levegő tündéri ragyogását kívánná jelezni, köznapi értelemben azonban önkéntelenül az „elillan"-ra asszociálunk. Ugyanez a lélektani folyamat játszódik le az utolsó sorban: a nélküled-lét emlékétől borzong – bennünket azonban mégis a sorkezdő *beleborzongok*

szó baljós ütése érint meg. A természeti kép mintha elsődlegesebb és erősebb lenne annál, mint aminek jelzésére megszületett, talán közelebb áll a leíráshoz, mint a belülről kivetített, képben megszülető lelki tartalomhoz. Ez az, amit előzően éniidegenségnek neveztünk, „az elidegenítő, indulattaszító és veszélytelenítő (skizoid) feszültség-elhárítás", az, amiről dolgozatában Bagdy Emőke is ír. Hogy ezt jobban érzékeljük, próbáljuk meg József Attila egyéb természeti képeivel, például az *Esztmélet* első versszakával vagy a *Téli éjszaká*-val összehasonlítani; így azonnal feltűnővé válik a vers alacsonyabb fokú komplexitása.

E természeti képben megjelenő invokáció mellett poétikailag egy más típusú elidegenítésnek is tanúi vagyunk, főleg a *Megméressél* című versben, az ötrészes költemény záródarabjában. Ez a hatszor négysoros, strofikusan négyesrímű költemény, akárcsak az *Édesanyám, egyetlen, drága* kezdetű, egyik legutolsó töredék, a középkori himnuszok (közelebbről talán a Mária-himnuszok) hangvételét idézi. Ez a himnikus-dicsérő hangvétel, bárha értelemszerűen a költő szubjektív reakciójából indul is ki, és bárha a dicséretet elsősorban a költő szempontjából, mintegy önmagával összefonódottan értelmezi, tárgyát mégis magasan a kapcsolat fölé, a mérhetetlen, tehát nem a szubjektíve átélhető tér és idő távlatába helyezi. A vers befejezése: *hát dícsértessél s hirdettessél,/ minden korokon át szeressél/ s nehogy bárkiben alább essél,/ mindig, mindenütt megméressél!* már nem az emberi szerelemről, nem is az emberi időről és térről, sokkalta inkább a felismert vagy megteremtett mitikus istennőről szól.

2. Az 1937 februárjában-márciusában írott Flóra-versek diszharmonikus inhomogenitásának második oka az, hogy míg az Edit-szerelemben főleg a szeretett nő és a rávetített anya-kép összeolvadása miatt valóban egy új születésnek és egy új anya megteremtésének vagyunk tanúi, úgy tűnik, hogy ennek a szerelemnek legfőbb témája a halál elfogadása. A Flóra-versek nagy része József Attila halálköltészetének darabja; a Flóra kezéből átvett vagy az ő Persephone-i alakjában megidézett halál azonban gyökereiben különbözik az Edit-versekben megnyilvánuló pusztító és önpusztító indulatoktól. E versekben József Attila már minden realitáson, az élet minden reményén és várakozásán túl van. De vajon ez a már befejezettnek látszó öndestrukció hogyan egyeztethető össze a fellobbanó szerelem hangulatával? Hiszen a József Attila által meghívott és elfogadott halál egyben a magány beteljesedése is – így egyik legszebb halál-versében, a *Flórának* címűben; és már előzőleg a *Flóra* negyedik darabjában, a *Buzgóság*-ban: *Nehezülök már, lelkem akkor boldog,/ ha pírban zöldel a fiatal ág –/ bár bucsut int nekem…*; vagy a második *Flóra* című vers első részében: *Fontold meg jól, szived mily terhet vállal./ Én, aki vele mind csak hadakoztam,/ kibékülnék a haragvó halállal.*

A halál és a szerelem minden szenvedélyben összekapcsolódik – de ez a halál nem következménye a szerelemnek, s nem is lehetnek egymás megváltásai. Mintha nagyon távoli, de mégis létező analógiaként Flóra itt a halál szinonímája lenne. A szerelemvágy, a szerelem és a szenvedély, melyekről az életrajz adatai kétségkívül tanúskodnak, nem tudják áttörni a versépítkezés belső barriere-jét. Ez a kérdés a korai Flóra-versek központi magja, jelentősebb magánál a témánál, mely azt előhozta; a szubjektíven és a költői tárgyként megélt érzés kettősségének kérdése ez. Feltételezhető, hogy az igazán nagy költészetben a versbeemelhetőség az érzés hitelességének kontrollja; a skízis, az igazi hasadás a korai Flóra-versek idején itt,

az érzés és költőileg autentikus kifejezése között húzódik. Az érzelem, mely minden bizonnyal őszinte és intenzív lehetett, mégsem olyan formában volt az, hogy a versalkotás folyamatát eltéríthette volna attól az egész lelket betöltő lemondástól, attól a halálos kétségbeeséstől, melyben, valószínűleg még mindig kitörölhetetlenül benne élt Gyömrői Edit és az általa kiváltott frusztráció élménye. De ha azt mondjuk, hogy a korai Flóra-versek a halál elfogadásának az irodalomban egészen sajátságos panorámáját hozzák elénk, azt is észre kell vennünk, hogy ez mégiscsak a valódi vagy a vágyott szerelem védelmében történik. A halál oly komoly és végleges elfogadásáról van szó, mely paradox módon magában foglalja a lemondást a szerelemről is. Gondoljunk csak a második *Flóra*-vers két részének befejezésére. Az elsőé: *kibékülnék a haragvó halállal;* a másodiké: *örömöm tán a büntetések hozzák,/ hogy sírva nézem majd, ha boldogan/ sétálsz azzal, ki méltóbb lesz tehozzád.* A *Flórának* című versben a *Mert jó meghalni. Tán örülnék* után csakugyan az a sor áll: *ha nem szeretnél így* – a költemény metafizikai szépségét azonban ennek a sornak rejtett pszichológiai megfordítása adja. A vers az én-től elszakadott nyugalomnak és az én irreális expanziójába fogadott létnek különlegesen, megindítóan szép és megindítóan szomorú ábrázolása.

3. Az olvasó e versek harmadik komponenseként a felujjongó, szinte áhítatos öröm mellett az attól függetlenül feltörő agressziót éli meg. A megelőző Edit-, illetve Márta-versekben a szerelem és a pusztítás tehetetlen vágya összefonódik, ugyanazon érzelem két arca. Itt teljesen különválnak, s már a megismerkedést követő második-harmadik(?) héten megszületik József Attila egyik legkeserűbb verse, a *Reggeli fény.* Ritmikailag az egyik legélénkebb, legtáncosabb, könnyeden muzsikáló költemény – éppen ezáltal rokonítjuk a hasonlóan könnyed tónusú első Flóra-verssel, és ezáltal látjuk meg végső, személytelen és kegyetlen iróniáját-öniróniáját. Nem hirtelen ötletből, sem felszínes felindulás vagy bosszúság hatására született. Merjük-e kimondani, hogy a gyűlölet süvölt belőle? – csak éppen azt nem tudjuk, kinek szól e gyűlölet. Attól, hogy a költő nem semmisítette meg, s Flórának meg is mutatta, nem biztos, hogy ösztönei mélyén is neki szánta; a vers fontosságát mindenképpen mutatja a József Attilánál mindig oly fontos disznó, malac, malacka-kép megjelenése. Elsősorban azonban nem a szerelemben jelentkező ambivalenciát, hanem az ambivalencia két irányának teljes különválását tekintjük újnak e versben és e periódusban – ez kelti bennünk azt a döbbenetet, melynek lényege alighanem abból a felismerésből fakad, hogy a költő a kettősséget itt már nem tudja egy műben integrálni. Kísérteties a forma fegyelme, tökélye mint e démonikusan kétségbeesett tartalom kifejezése – s kísérteties a folytatás, a következő, látszólag egyértelmű szerelmes versek sorjázása.

4. S itt érünk el a skizofrén tartalom negyedik, és egyben a mi felsorolásunkban utolsó manifesztációjához, abban a versben, mely az előzőeknél hetekkel vagy hónapokkal később (júniusban) keletkezett. Ez a vers a *Sas* című látomás. Hatalmas és kegyetlen pusztulás-pusztítás-víziót látunk, az „egymást valóra váltó" két szerelmes madáralakban tépi, marja a mindenséget, a *létet elragadta.* Elsősorban nem is ez a szörnyű és véres megsemmisítési harc tölti el félelemmel, döbbenettel és viszolygással az olvasót, hanem a József Attila költészetében oly elemi biztonsággal megszokott kontroll hiánya. A pusztítás kényszere szinte autonóm erővel tör be a versbe, s teszi azt értelmében-szerkezetében is zavarossá.

Mindemellett vannak ezeknek a korai Flóra-verseknek gyönyörű részletei, sőt, egyesek, így a *Flórának* című szinte lejes egészében remekmű. Ha így van ez, vajon miért foglalkoztak az egész életmű feldolgozásához képest viszonylagosan oly keveset ezzel a periódussal? Az 1937-es év életművéből főleg az istenes versek és az év második felének nagy, búcsúzó költeményei érdekelték a kutatókat. Valóban mély értelmű rejtély az, hogy akkor, amikor a költő elmeállapota egyre zavarosabbá válik, a versei mindinkább letisztulnak, s nemcsak a régi koherenciát, hanem tartalmukban is a régi rend és szabályosság képleteit képesek felmutatni. A leggyötrelmesebb szenvedéssel egy időben ezek a versek mintha már túllépnének a szenvedés és a halál eddig nem ismert semmije felé. Ugyanez vonatkozik a '37-es nyár folyamán, tehát már e versek befejezése után Flórához írott levelek kivételes szépségére, belső törvények szerinti hitelességükre és koherenciájukra. Ahhoz azonban, hogy József Attila idáig, saját fájdalmának és halálának elviseléséig eljuthasson, át kellett vergődnie a Flóra-versek ujjongó boldogságának irreális, s ezért egészen másféle szenvedéssel terhelt időszakán.

Sokáig hihettük azt, hogy a Flóra-verseket azért elemezték kevésbé, mint egyéb műveit, mert a kutatók nem akarták a történet szereplőinek érzékenységét megsérteni. Magam nem hiszek ebben; a József Attila-kutatás nem a más szempontok alapján látható és megítélhető Flórára kíváncsi, hanem arra a fiatal lányra, akit József Attila verseiben, e *törékeny bájú név* viselőjének látott. S ettől függetlenül is Illyésné már évekkel ezelőtt közreadta kettőjük hiteles történetét, levelezésüket, s ezzel a gesztussal mindenkit felbátorított ez időszak vizsgálatára. Az igazi ok más, mélyebb, rejtettebb és ösztönösebb. A nagy József Attila-versekben, még a *Nagyon fáj*-kötet bizarrabb darabjaiban is a szinte elviselhetetlen szenvedés mindannyiunk konpassióját kiváltja, s ezzel a katarzis felszabadító élményével is megajándékoz. József Attila gyötrelmeiben mintha a magunkét élnénk át, magasabb fokon, tisztább szóval elbeszélve, a forma artikulációjába tördelve. Az 1937 tavaszán írott Flóra-versek érzelmei mintha más, ismeretlen, hidegebb közegben születtek volna. E versek belső világával nem tudunk azonosulni, és csaknem bizonyos, hogy azt, ami e versektől ösztönösen elriaszt bennünket, a költő én-azonosságának hiánya okozza. Idegenséget, félelmet és borzongást érzünk, alig hallható morajlást: a skizofrénia földcsuszamlásának fenyegetését.

(*A gondolat metaforái*, Bp., 1999.)

N. Horváth Béla

Műforma és létszemlélet

József Attila Flóra-verseiről

A Flóra- és az Edit-versek összemérésének hagyományát Beney Zsuzsa teremtette meg. Már 1994-es előadásában, majd 1999-es tanulmányaiban is a Gyömrői Edit „korszakában" született művek nagyobb poétikai ereje mellett érvel, az azokban munkáló emocionális energiákra, önpusztító szerelmi indulatokra, az indulatáttétel szülte érzelmi-értelmi gátszakadásra visszavezetve a művészi forma katartikusabb hatását.

A Gyömrői-szerelmet – a költőtől átvett metaforikus összegzéssel – Beney Zsuzsa a legutolsó menedék lehetőségeként értelmezi. A legutolsóval, hiszen „az ezután következő Flóra-szerelem ennél jóval gyengébb alkotásokat hozott létre, és feltehetően azért, mert a versek megírásához szükséges feszültség ezekben a versekben jóval alacsonyabb szintű".[1] Ezt a véleményt osztja *Szabolcsi Miklós* is monográfiája utolsó részében: „Kétségtelen, hogy a Flórához írott versek az Edithez írottakhoz képest sápadtabbak, nem olyan izzóak és szenvedélyesek, szabályosabban megformáltak, a magyar irodalom, múlt és jelen klasszikusabb hagyományához csatlakoznak, inkább a poétikai folytonosságot őrzik, nem hoznak lényegesen újat József Attila lírájában."[2]

A Flóra-szerelem verseinek egy részét kétségkívül a transzcendentális reménykedés hatja át, a költő önmagát kívánja újjáteremteni ebben az idealizált kapcsolatban. Jól érzékelhető ez egyik-másik verszárlatban. A *Sas*, a *Tudod, hogy nincs bocsánat* szövege már szerkezetileg lezáródik, amikor az utolsó sorokban a szerelem megváltó ereje elbillenti a létértelmezést. Az is jól látható, hogy ebben a verscsoportban a szerelem különböző hangfekvésekben, formákban szólal meg, uralva a költő létszemléletét. A szerelem első, intenzív szakaszában született alkotásokból jórészt hiányoznak a Gyömrői-korszak témái és motívumai, az analitikus stilizációk életrajzi és filozófiai utalásai. Az első vallomás ezektől a valóságot redukáló, annak viszonyait szelektálva újrarendező és abszolutizáló művektől is eltér. A költői eljárás nem előzmény nélküli, hisz a poétikum szerepének felértékelése nyomon követhető a „Flórá"-t megelőző két hónap alkotásaiban is.

A két kapcsolatot közel két hónap választja el. Az utolsó Edit-versek a *Nagyon fáj* mellett a *Szép Szó* decemberi számában is megjelentek, mintegy aktualizált kinyilatkoztatásaként a kapcsolat megszűnte után feltörő, olykor őrjöngő szenvedélynek. Nem tekinthető másnak a *Semmi* első szakaszában az átható pusztítási kényszer vagy a *Magány*, a *Ne bántsd* átkozódássorozatait szervező destrukció. Az utóbbi vers címváltozata (*Ne bántsd a kuruzslót*) és az első két sor nemcsak a vers címzettjét, de a mű születését implikáló analízist, e sajátos férfi-nő viszonyt is leírja: „Ne bántsd a gyenge nőt, ha már szeretted,/ magadat érte kínokba veretted."

A címváltozat nyers indulata, a kivetített agressziós vágya a harmadik versszakban fokozódik. A sértő „kapzsi tenyere" kitétel a *Szabad-ötletek*-et idézi, az ott többször előforduló fizetés–pénz motívumot. Ezek a versek a maguk nyers indulataiban, extatikus káromlásaiban, olykor a névmágia transzcendenciájába fúlva valóban mentesek a stilizációtól. A szubjektum a megszólítás-sorozatokban kilép önmagából, agressziója oly módon áramlik a megszólítottra, hogy kiterjed a köröttes világra. A poétikai szerkezetek pszichológiai, pontosabban pszichopatológiai tartalmakat fednek le, formáznak, közvetítenek. A vágyott, de el nem ért, ezért gyűlölt asszonnyal szembeállítva a vers végén megjelenik egy másik célképzet, egy ideál:

„Te fuss vissza a szép növésű, kedves
lányok ölébe – oly illőt ölelgess,
ki kapkod, fúl vágyad után,
mint zivatarban zengő jegenye."

Bár ez az a szakasz, amelyben a poétikai formák alól előtűnik a vonatkoztatott valóság, a szexuális aktus – különös tekintettel a szövegváltozatokra –, a vágyott beteljesülés, ám ez már egy másik nőidea képzetéhez kapcsolódik: illőhöz, szépnövésű kedves lányhoz.

Az Edit-kapcsolat megszűnte és Flóra feltűnése közti időben kevés vers születik. Bár biztos adat nincs, valószínűsíthetően az év elejét a Siestában tölti a költő. Az Edit-versek extázisa jelzi a betegség manifesztációját, ami oka lehet az alkotó kedv elapadásának. Az 1937 eleji versekből mindenesetre eltűnnek a korábbi témák, motívumok, változik a műforma is. A Gyömrői-analízis befejeztével, a kapcsolat megszakadásával megszűnik az az indukciós helyzet is, amely az én kitárulkozását, a szubjektum korláttalanságát legalizálta. Ezzel együtt az erre az időszakra datálható művek, versek, vallomások nem takarják el a költő létszemléletében lerakódott, a betegség, egyéni sors-trauma előidézte motívumokat, csak más poétikai formát kapnak.

1937 első alkotása a *Thomas Mann üdvözlése*. A költő a gyermek-apa visszafogottan analitikus szituációjába helyezi a nagy író köszöntését és a történeti kor valóságának fogalmilag metaforizált elemzését. A történelmi diagnózist az evéssel, táplálkozással kapcsolatos fogalmak írják le. Ugyanúgy, ahogy az azonos időben keletkezett [„Ős patkány terjeszt kórt..."] kezdetű versben is. Másutt[3] már részletesen szóltam a két mű szoros kapcsolatáról, hogy ugyanaz az eset feltételezhető, mint a *Dunánál* és a *Szabadötletek...* keletkezésekor. A két alkotást motívumok sora rokonítja, hasonló történelemszemlélet formálja, a később nem a nyilvánosságnak szánt versből nőtt ki az üdvözlés. Az analízis szülte vershelyzetbe, szerkezeti keretbe ültetve tömörítetten kivonatolva adja a költő azt a történelmi látleletet, amelyet részletesen, olykor sokkoló képekkel ír le a másik műben. A *Thomas Mann*-vers a szublimáció szándékának bizonyítéka, amely nem leplezi a freudi fogantatást, de már nem tart kapcsolatot az analízissel.

A létszemléletet átjáró freudizmusról s egyben az ilyen fogalmakat, pszichológiai tartalmakat képileg stilizáló költői szándékról tanúskodik a *[Már réges rég...]*. Szabolcsi Miklós szerint úgy is olvasható a vers, mint „a freudi Es, Ego és Super-Ego képi áttétele – egyúttal a pokol, az alvilág és a tudatos ész egymás mellett léte –, ha akarjuk, a szublimálás mechanizmusa".[4] A versben hangsúlyozott megkettőződés

(„zúgó egek feneke", „a tengerben és egekben élek") létre s még inkább a pszichikumra értelmezett magyarázatát az utolsó versszak megadja:

„Tengerem ölelő karok
meleg homályu, lágy világa.
Engem az ésszel fölfogott
emberiség világossága."

A létezés világosan két színtérre tagolódik, az ösztön és a racionalizmus világára. Ha az első két sor három jelzőjét visszafele összeolvassuk, akkor a *Nagyon fáj* elérhetetlen célképe, a „lágy meleg öl" jelenik meg. A tenger, a mélység, az ős semmi szolgáltatja tehát teoretikus, filozófiai fogalomból elvont képként azt az asszociatív formát, amelyet egy másik versben, más lélektani helyzetben direktebb, szenvedélyesebb, tárgyiasabb, de nem feltétlenül poétizáltabb képek, fogalmi utalások jelenítenek meg. Az 1937 februárjában – még Flóra előtti időszakban – írott *Curriculum vitae* ugyancsak érdekes dokumentuma a költő ekkori önértékelésének, énképének s a költészetről vallott felfogásának. A szöveg pszichoanalitikai értelmezését elvégezte már a *Bókay-Jádi-Stark*-kötet, megállapítva a műfajból következő alaphelyzetet: „...az ember miként illeszkedik be a fennálló világba, miként képes azonosulni azzal".[5] Az azonosulás legegyértelműbb jele a társadalmi hierarchiában, munkamegosztásban elfoglalt pozíció és az ezzel való szinkronitás. Ennek szimbolikus tartalma a munka és az ahhoz való viszony, illetve az a latens oppozíció, amelyet ebben az írásban a munka-költészet kapcsolat megrajzol.

A *Curriculum vitae* az állásszerzést célozza, így érthetően az önéletrajzban a munka más kontextusban és színezetben jelentkezik, mint a *Szabad ötletek...*-ben. Annak vissza-visszatérő motívumát, az „Én nem akarok dolgozni" regresszív gyermeki dacát ebben az írásban az „Én dolgoztam" ellenpontozza. Az öcsödi disznópásztorkodás, a csomaghordás, a vízárulás, kukoricacsőszködés a gyermek- és ifjúkorhoz kapcsolódik, a felnőttkorból a rövid ideig tartó elfoglaltság, a könyvügynökösködés és a hivatal tűnik elő. A sajátos időszerkezetű írás az életút részletezését 1929-cel, az idegösszeroppanással zárja, s a hivatalt óhatatlanul is ellenpontozza az írás, a költészet: „Ezóta írásaimból élek. Szerkesztője vagyok a *Szép Szó* c. irodalmi és kritikai lapnak."

Az irodalom a költészet múltba visszavetítve is opponálja a munkát. A korai gyermekkorban az Attiláról olvasott mesék nemcsak az irodalomhoz vezették el, hanem a falusi parasztok adta Pista névvel szemben megerősítették, hogy ő Attila. Persze a névvesztés, a név és identitás ilyen értő kapcsolata már a pszichológiában jártas költő rekonstrukciója, ám figyelemre érdemes a hétköznapi, falusias Pista név és a meseien poetikusabb, misztikusabb Attila ilyen szembeállítása. Ugyancsak ellentétbe kerül a munka és költészet életének későbbi említett szakaszaiban is. A könyvelésben a hivatalnokok csúfolták versei miatt, az irodalommal kapcsolatos polgári foglalkozását pedig egy vers hiúsította meg, a *Tiszta szívvel*. Persze a *Horger*-affér túlértékelődik, mintegy a társadalmi beilleszkedés kudarcának okaként tűnik fel – az állásszerzés vágya színezi át a múlt történéseit.

A fellobbanó szerelem felszabadította az alkotó kedvet is. A költészet ismét a hódítást szolgálta, noha más módon, mint a Gyömrői-versekben. A kierőszakolt

második találkozásra már verseket vitt József Attila. „Egy-két verset akart nekem megmutatni, akkor frissiben írta. Csaknem mindegyikben benne volt a nevem, sőt az egyikben a teljes vezeték- és keresztnév is." – írja *Illyés Gyuláné* visszaemlékezésében.[6] Az ötrészes *Flóra-ciklus* három darabjában benne van a Flóra név, s az elsőbe rejtette el a költő a vezetéknevet. A *Hexaméterek* első versszaka csaknem kész volt már a Siestában töltött időszakban, a ciklus további, egymástól igencsak elütő darabja azonban egy-két nap alatt íródhatott. Bár nincs adatunk a költő ezt megelőző depressziójáról, sőt *Vágó Márta* az életkedvéről számol be szanatóriumi látogatása kapcsán, mégis feltűnő a két hónap és a két nap termése közti különbség. Illyés Gyuláné – vélhetően az utókor és részben a szakirodalom ismeretében – olyan magyarázatot ad, amely szerint az analízis szülte helyzet, igény lobbantotta fel ezt az érzést: „Menedéket keresett. Az elképzelt minta lehetett meg benne, annyi csalódás, keserűség, »árvaság« után még fokozottabban, s erre a kész helyre tett be most, azonnal engem."[7]

Nemes Lívia József Attila tárgykapcsolatait elemző tanulmányában idézi a költő életében meghatározó szerepet játszó asszonyokat, s megállapítja: „József Attila azokból a nőkből is anyai védelmet, törődési szándékot és sajnálatot váltott ki, akiktől szerelmet vagy gyógyulást várt volna."[8] Nem hanyagolható el persze, hogy minden visszaemlékezés az életkudarc és annak okait taglaló munkák ismeretében született, tehát feltételezhető az elhárító szándék is, miért nem vették férfiszámba a költőt. Ezzel együtt tény, érzéki, szerelmes vers Judithoz nem íródott, a Gyömrői-versekben a gyermek-férfi dichotómia színezi a kívánságot. A tárgyvesztésből adódó késztetés, az anyai szeretet utáni vágy a korai Flóra-versekből csaknem teljességgel hiányzik. Hogy a Gyömrői-kapcsolat kudarca, a teljes visszautasítottság (mint férfi, mint kliens) kiválthatta az erőteljes megkapaszkodási vágyat – mint *Kassai György*[9] írja –, azt világosan érzékelteti a *Flóra-ciklus*. De nem az anyába, hanem a nőbe kapaszkodik, s nem a gyermek, hanem a férfi. A poézis erejével.

A Flóra-szerelem a nyugalmi állapotban lobban fel. Leszámítva az *[Ős patkány…]*-t, amely kéziratban maradt, az ekkor keletkezett versek, töredékek, prózai írások nem tartalmazzák azokat a bizarr gondolatfűzéseket, amelyeket a patográfiában a *Nagyon fáj*-korszak kapcsán *Bak Róbert* a skizofrén gondolkodászavar tüneteiként értékelt.[10] Noha a *Flóra-ciklus*ban is továbbél egy-egy korábbi motívum, létértékelő gondolat, a verssorozat a maga artisztikusságával, poétikus tartózkodásával lényegesen különbözik a megelőző művektől.

Az öt vers valóban különböző hangnemben, versformában írott vallomás, ahogy Szabolcsi Miklós jellemzi: „…az egész európai és magyar kultúra szövegeit írja újra: a hexameterektől a középkori himnuszokig."[11] S hozzátehetjük, a saját költészetét is újraírja, hisz az egyes műformák korábbi művekhez is kapcsolhatók, amint feltűnnek korábbi motívumok karakterisztikus verseket idézve. A helyzet, a fiatal nő meghódításának vágya hívta elő ezeket a versformákat, hisz ha jelen van is az „úgy kellesz" vágyteli szólama, a hangsúlyozott artisztikum elfedi vagy beburkolja azokat a személyes én-tartalmakat, amelyek a korábbi művekben tobzódtak, s legfeljebb az analízis stilizálta őket. A pszichológus az akkor keletkezett Rorschach-teszt projekcióiban az elfojtási és megtagadási hajlamot, a fokozott tudati kontrollt látja: „Ez az elidegenítő, indulattanító és veszélytelenítő (szkizoid) feszültségelhárítás szervült munkamódszerként működik"[12] Az irodalmár pedig a költői én virtuóz

megtöbbszöröződését, amikor is a teremtő fantázia úgy dolgoz ki különböző stratégiákat az önérvényesítésre, hogy azok egy-egy artisztikus beszédmódot is képviselnek. Sőt, ezek olykor sajátos dialogicitást kezdeményeznek, már ami a tiszta költészet, a politikai líra a freudista népdal és a virágének művészi különbözőségét illeti. A különböző szólamok persze nemcsak sokszorozzák az azokat összefogó, bennük megszólaló ént, hanem el is rejtik, amint a megszólítottat is. Hiába nevezi néven a szöveg háromszor is a megszólított nőt, annak testi mivolta kívül rekedt a valóságra vonatkoztatásokon. Ám ebben a tekintetben is rendkívül homogén a ciklus. Csak egyszer találkozott a költő Flórával a vers keletkezéséig, ám láthatta testét, mozdulatait, gesztusait, ezek a valós mozzanatok mégis hiányoznak mind az öt darabból. S talán nem is illenének a szövegbe, talán megbontaná a nyelvi koherenciát, amely összefűzi a ciklus egyes részeit. Ha az egyes darabok nem is kapcsolódnak szorosan egymáshoz a szerelem tematikus toposza összefűzi ezeket a verseket, valamint az a közös sajátosság is, amely a megnevezés, megszólítás, kimondás nyelvi gesztusában tematizálódik.

A *Hexaméterek* egy korábbi töredék továbbfejlesztett, szerelmi verssé alakított változata. Vágó Márta emlékei szerint már a Siestában skandálta a költő.[13] Ez az antikizáló töredék a tavaszköszöntő műfaji specifikumait, az élet megújulásának természeti világából vett toposzait rendezi össze. Nem lehetetlen persze, hogy a költő lelki egyensúlyának ideiglenes belső önkorrekciója teremtette meg ezt a tavaszi zengést, benne a „csacsi medve" magatartás finom önirónáját is – mint *Tverdota György*[14] írja. A szerelmi vallomássá formált változat első része meg is őrizte a műfaji konvenciót, hisz mint egy pogány természethimnusz, az igehalmozásokkal érzékeltett áradó élet zengi az újjászületés boldogságát. S az utolsó sor finom erotikája sem idegen ettől a hagyománytól, hisz a tavaszhoz kötődő ünnepek is telítettek erotikummal, szexuális utalásokkal. Flóra a második versszakban tűnik fel, de csak a neve. Az első sorban a teljes név, a negyedikben a névértelmezés, a József Attilánál jól ismert névmágia szellemében – amint erről Tverdota György[15] részletesen szól. Különös hangzása van azonban a második sornak. A megszólított tettéhez egy ismerős toposz, a folklór „fekete gyász a szívem" motívuma tapad. A „csevegő szép olvadozás" pedig többértelmű reflexív viszonyt alakít ki, hisz vonatkozhat a korábbi sorokra, a hó olvadására, de a gyász érzésének feloldására is, amint a csevegés is utalhat a természeti hangzásokra és arra a könnyeden áradó beszédre, amely formálja a hexametert.

Másféle módon szólnak a *Rejtelmek*. Szólnak, ugyanis ebben a darabban a megszólítás, a kimondás, de legalábbis a sejtetés áll a középpontban. A kimondás tárgya a szerelem, illetve a hűség. A levelek tanúsága szerint a szerelmi állhatatosság és az önmegtartóztatás problémája csak a későbbi időszakban merült fel a szerelmesek között, a *Rejtelmek* itt metaforizálja a szerelmi vágyat. A hűség jelzője, az ismét csak folklórhangzású „talpig nehéz" a szabadulás lehetetlenségét érzékelteti, ezt kívánja feloldani az utolsó versszak „éneke". A lírai én világát csak a „szeretlek" és az „írom énekem", azaz a szerelmes költő pozíciója jelzi. Ezt a steril szubjektumot még egy kitétel, az ólomkatonáról szóló mese hősének magatartása egészíti ki, azaz ismét egy stilizált forma. A középső versszak ismételt igéje hangsúlyozza a megszólítást, a kimondást és az abban testet öltő vágyat. S valószínűleg értelmezi a címben megjelölt rejtelmeket. Miért kell a stilizált énnek őrt állni, s miért a megszemélyesített

létezők szólnak? Ami miatt a kimondott szót megértő elpirul, s amit kimondani nem lehet, csak a szemmel sejtetni, a szívvel kivárni. A tudatalatti, a vágy, amint a Freudot köszöntő versre utaló önidézet ezt értelmezi is. („Amit szívedbe rejtesz,/ szemednek tárd ki azt") S ebben a freudi utalásokkal eltakart stilizált képben tűnik fel a szexualitás először és utoljára a szerelmi ciklusban. A visszafogottság persze magyarázható a kétnapos ismeretséggel, s olvasható a vers a pszichológiai ismérvek felől is, miszerint a költő ekkori szerelmi ideája, s a narcisztikus tárgyválasztás következménye a szerelem kettéhasadása érzelemre és szexualitásra.[16]

A rejtőzködésnek, a lírai én elstilizálásának egy másfajta módját képviseli a *Már két milliárd* kezdetű darab. A vers első harmada motívumaival kapcsolódik a korábbi időszakhoz s a költő valós világához. A „hű állatuk" a Gyömrői-korszak narcisztikus önmegmutatását, a személyiség és az emberi mivolt fokozatos leépülését képpé formáló *Kiáltozás*-t idézi. S ettől a világtól távolodnak az *Ars poetica* értékei: „a szép jóság és a szelíd érzelem", azaz „a szellem és a szerelem". A feltételes mód visszavonja, de legalábbis zárójelbe teszi az ott kinyilatkoztatott igényt, a mindenség abszolútumát: „Mindenségüket tartani a fénybe,/ ...már nem tudom, megadom magam kényre/ ha nem segítesz nékem, szerelem." Ezt a reális pszichikai-fiziológiai állapotleírást is korábbi művek önidézetei, parafrázisai elevenítik meg, azaz egy poétikai helyzetbe, applikálódik a léthelyzet. S ugyanez a kettőség figyelhető meg a vers másik két harmadát szervező vallomássorozatban is.

Már *Balogh László* felfigyelt az *Óda* és a *Már két milliárd* strukturális hasonlóságára.[17] Hogy az *Óda* mintát jelenthetett az új vallomáshoz, arra Flóra visszaemlékezése is következtetni enged. A teszt abbahagyása után a költő verseit mondta, köztük az *Ódá*-t, s mint a következő találkozáson megvallotta, ezt kifejezetten Flóra kedvéért. Azaz a „világirodalom legszebb szerelmes versét" most újraidézte, az új szerelem fellobbanásakor. Persze az alkalom is némiképp hasonló, egy gyönyörű fiatal nővel történt futó találkozás szolgált ihletül. Az *Óda* szerelmi vallomásával, a metafizikus elvontsággal szemben a hasonlatokat ebben a versben a természeti és társadalmi lét vonatkozásai építik fel.

József Attila költészetének korábbi szakaszát, világképének egy másik szegmensét idézi ez a vers. A jellegzetes fogalmak, toposzok politikummal töltik meg a szerelmi vallomást, párhuzamost képezve egy másfajta gondolkodás- és beszédmóddal, amely a társadalmi lét megoldási kísérleteit tematizálja. A feltételsor ugyanis a paraszti és munkáslét, a falu és város világának elemi feltételeit és jövőképét fogalmazza meg. Ebben a szakaszban tehát a munkás-versek és a *Falu* belső idézetei, önreflexiói a korábbi költői magatartást elevenítik fel, s azt a korszakot, amely a társadalomjobbító mozgalmakhoz kötötte költőnket. Azaz ebben a poétikai közegben teljességgel szokatlan poétikai eljárásról és költői gesztusról van szó: a költő – mint általában – a világra vetíti ki érzelmeit, ezek azonban elsődlegesen nem társadalmi, természeti létezést idéznek az olvasóban – (s vélhetően nem csak a hivatásos olvasóban) –, hanem ismert verseket, motívumokat, azaz műalkotásokat. Aligha lehet ezt a szerelmi vallomást másként olvasni, mint költői önmegmutatást, mint poétikai curriculum vitae-t és mint a poétikai erő, nagyság prezentációját. Annál is inkább, hisz a háttérből fölsejlik még egy harmadik vallomás is, a *Nagyon fáj*-é. Ott a szenvedő univerzum szervezte a lírai én állapotleírását, könyörgéssorozatát, itt nagyobbrészt a szenvedő társadalmi osztályok, rétegek. Persze maga a versstruktúra,

ez a felsoroló-fokozó szerkezet is egy ősi poétikai hagyományra épül, a varázsénekek és a zsolozsmák költői és pszichológiai rendjére ismerhetünk.

A művi gonddal megkomponált, túlhangsúlyozottan artisztikus vallomás az ötödik darabban, a *Megméréssel!* című̈ben szól a legszebben. Ez az intertextuális szövegrészekből, formákból összeszőtt darab aligha véletlenül a versciklus záró darabja, a kimondhatatlan megénekelésének nagy poétikai kísérlete. József Attila összerendezi a különböző korok műformáit.

Noha az idézetek, az utalások valóban egy, a testetlen rajongásból született nőalakot formáznak, a lírai én alig stilizált állapota szolgál ehhez valóságalapul. Az „árnyakkal betelten" s „a nők között" alig burkolt utalás az analízisből feltörő árnyakra, mindenekelőtt a mamára. Az árnyék – valószínűsíthetően freudi – fogalma a nagy búcsúversben, a *Kései sirató* extatikus káromlásaiban kapcsolódik az anya alakjához: „s mindent elrontsz, te árnyék". A *Megméréssél* negyedik szakaszában az „ölálkodó semmi", a „porráomlás" a pusztulás állapotának leírása, motivikusan is kapcsolódva a környező versvilághoz. S a lírai én alaphelyzetét, veszélyeztetettségét, nemcsak a szétporladástól, hanem a megőrüléstől való rettenetét s a Flóra-szerelem irracionális reményét egyetlen közvetlen vallomás, de a hangzásvilágot számított játékosságra építő „pöröl szorongó szerelmem" visszafogott önfeladása tudatosítja.

Az intertextuális szövegdarabok, utalások származáshelye a Bibliától a folklórig terjedhet. Szabolcsi Miklós az *Énekek éneké*-t idézi a „szemében csikó legelészget" forrásaként.[18] A második versszak „Ő a mezőn a harmatosság" sorában a zsoltár szólal meg, amint már korábban a *Luca* második szakaszának ugyanezen motívumában is: „Csak volna fű én emberlelkem,/ óhajtván a harmatot." A költő a szanatóriumban *Balassi*t olvasott, s a *Flórá*-nak egyik rímpárjába átörökítette a ‚Júliát hasonlítja a szerelemhez' „szenem-szemem" sorvégét. A zsoltár, a régi magyar irodalom hangzásvilága szólal meg a *Megméréssél* nagyobb részében, az utolsó versszakban szövegszerűen az *Áll előttem egy virágszál* folklorizálódott változatára ismerhetünk.

A *Flóra* záró darabjának nőképét tehát olyan szövegrészletek, emlékek formálják alapvetően, amelyekből egy absztrakt idea, a tiszta szűz testetlen alakja bontakozik ki. A Rorschach-tábla egyik asszociációja, a sziklában megjelenő Szűz Mária képe jelezte azt a pszichikai igényt, amelyre poétikailag ráépült e nőalak. Más, úgyszintén idealizáló Flóra-versekhez képest is feltűnő ez a testetlen rajongás, úgyszólván vallásos áhítat. A Szűz Mária-fohász persze feltűnik az *Óda* vallomásában is, ám egy másfajta „vallás" jegyében, a testiség imádatában: „s méhednek áldott gyümölcse legyen". S a *Flóra* megírása után két hónappal az utolsó születésnapon megidézett mama-alakban is Szűz Mária-képzetekre, illetve az ezeket felidéző szövegrészekre ismerhetünk: „Édesanyám, egyetlen, drága,/ te szűzesség kinyílt virága/ önnön fájdalmad boldogsága."

A *Megméréssél* tehát olyan szerelmi vallomás, amelyben a megidézett szövegek nemcsak stilizált jellegükkel, a poétikai kánon és konvenciók formálta képekkel, hanem az általuk szükségszerűen felidézett időtlenség érzetével távolítanak a jelentől, a szerelmi fellángolás pillanatától. A lírai én kétségkívül rejtőzködő a különböző korokat idéző vallomásban, ám ezáltal megtöbbszöröződik.

A klasszicizáló stilizációnak sajátos érvényű poétikai eljárására ismerhetünk a *Flóra-ciklus*ban. A különböző kultúr- és poétikatörténeti beszédmódokat idéző szövegek

úgy épülnek be egy modern alkotásba, hogy megtartják másságukat. A ciklus egy irodalmi hagyományhoz is kötődik, az egyes motívumok emblematikus jelentésével, olykor azok átértelmezésével reagál erre a hagyományra. Láthatóan nem valós élethelyzeteket antikizálnak vagy modernizálnak, azaz nem jelenik meg a szerelmes antik férfi alakja, mint ahogy a modernség valós körülményei sem szolgának háttérként, díszletként a freudi vallomáshoz. Olyan ciklusrendet képez az öt darab, amelynek mindegyik része külön-külön is kész, egész, nem a tartalmi vagy szerkezeti folyamatosság kapcsolja őket össze. A szerelmi érzés többféle megfogalmazhatósága teremti meg az önállóságukat, önálló nyelvi műformájukat. A különböző korokból származó szövegrészek pedig oly módon szervesülnek, hogy világosan jelzik származáshelyüket, olykor eredeti filológiai, poétikai kontextusukat.

A *Flóra-ciklus* a kultúra egészét mutatja fel az antik görög, keresztény himnuszoktól a modernségig, utalva az egészre, de a részek, különálló részletek hangsúlyozásával. Oly módon szól a létezésvágyról, a szerelemről, hogy a költő újjáteremti költészetét – a költészetet.

JEGYZETEK:

1. Beney Zsuzsa (1999): *A gondolat metaforái*. Argumentum, Budapest. 254.
2. Szabolcsi Miklós (1998): *Kész a leltár*. Akadémiai, Budapest. 771.
3. N. Horváth Béla (1999): *A hetedik (József Attila-tanulmányok)*. Pamonica, Budapest. 143–162.
4. Szabolcsi Miklós: i. m. 740.
5. Bókay Antal – Jádli Ferenc – Strak András (1982): *„Köztetek lettem én bolond"*. Magvető, Budapest. 90.
6. Illyés Gyuláné (1987): *József Attila utolsó hónapjai*. Szépirodalmi, Budapest.
7. Illyés Gyuláné i. m. 14.
8. Nemes Lívia (1992): *József Attila tárgykapcsolatai*. In: *Miért fáj ma is. Balassi* – Közgazdasági és Jogi, Budapest. 164.
9. Kassai György: *József Attila és a megkapaszkodás ösztöne*. In: *Miért fáj ma is*.
10. Bak Róbert (1987): *József Attila betegsége*. In: *Kortársak József Attiláról II*. Akadémiai, Budapest. 1014–1022.
11. Szabolcsi Miklós: i. m. 771.
12. Bagdy Emőke: *„Majd eljön értem a halott"* In: *Miért fáj ma is*. 74.
13. Vágó Márta (1978): *József Attila*. Szépirodalmi, Budapest. 299.
14. Tverdota György (1999): *József Attila*. Korona, Budapest. 174.
15. Tverdota György: u. o.
16. Bagdy Emőke: i. m. 74.
17. Balogh László (1970): *József Attila*. Gondolat, Budapest. 196.
18. Szabolcsi Miklós: i. m. 774.

(*Iskolakultúra*, 2002/6–7. szám)

Levelet hoz a postás. Ápolt, budai fiatalasszony nyit ajtót. A borítékban egy vers. *Óda* a címe. Szép – gondolja az asszony. Összehajtja a lapokat, elteszi. Két nappal később. Ugyanitt, a Mészáros utca 12-ben, csöngetnek. Alacsony, bajuszos, gyerekképű férfi a bejárati ajtó előtt. Közömbös beszélgetés. Tárgyilagos, rövid, udvarias. Az asszony megköszöni a verset. Aztán becsukja az ajtót. A bajuszos kis ember még kicsit téblából, vár. Aztán tétován bóklászik lefelé. Megy a Naphegy oldalán, a Déli pályaudvar és a Vérmező felé.

Képzelt ház

Ibinek

„Tekintete a kőbányával határos ház legfölső emeletére tévedt. Ahogy a fény villan fel, úgy csapódott szét egy ablak szárnya, vézna, szikár férfi hajolt ki a párkányon, távol a magasban, s karját még messzebbre tárta. Ki volt az? Barát? Jólelkű ember? Valaki, akiben részvét élt? Valaki, aki segíteni akart? Egyetlen ember volt? Vagy mindenki? Volt még segítség? Volt még valami elfelejtett ellenérv? Nyilván volt. A logika ugyan rendíthetetlen, de nem tud ellenállni annak, aki élni akar. Hol a bíró, akit sohasem látott? Hol az a felső bíróság, ahová sohasem jutott el? K. fölemelte kezét, s széttárta minden ujját.

De már a torkára fonódott az egyik úr keze, a másik pedig mélyen a szívébe döfte, s kétszer megforgatta benne a kést. K. szeme megtört, de még látta, hogy a két úr szorosan az arca előtt összedugja a fejét, s az ő végvonaglását figyeli. – Akár egy kutya! – mondta K., s úgy érezte, szégyene talán még túléli őt" – írja Franz Kafka *A per* zárófejezetében[1].

Kafka hőse úgy érzi, per folyik ellene. Szégyene: nem tud értelmet adni életének. Pere akadályozza ebben. Pontosabban a tudat, hogy „per" van ellene, „összeesküvés". De tudja azt is, hogy az emberi lény nem arra való, hogy ürügyeket találjon az élet értelmének elnapolására. Minden nehézség ellenére kell megtalálnunk életünk értelmét – mondja bennünk az élet- és feladat-ösztön. A háttérben Krisztus valószínűtlen példája.

A öngyilkosság ténye lezárttá teszi József Attila életét és életművét. Nem tudunk úgy gondolni rá, hogy ezt a visszavonhatatlan tényt ne tegyük hozzá az életúthoz. Elméletileg. Ugyanakkor az ember egy képtelenségbe van zárva, ha erre gondol. Az öngyilkosság szándékának ellentmond minden leírt szó, üzenet, búcsúlevél. Van valami képtelen ebben. Az ember – szabad bár! – nem öngyilkosságra született. Ami a költő öngyilkosságához vezetett – a hallgatásban van. Nincsenek szavakba foglalt nyomai. Arról ugyanis, pont csak arról nem lehetett beszélni. Miért mondta ki a költő magára a halálos ítéletet?

Ez József Attila történetének legnagyobb kérdése.

---

[1] Franz Kafka: *A per;* Akkord Kiadó, Talentum Diákkönyvtár; Szabó Ede fordítása

„32 évvel ezelőtt – a fegyintézet nyilvántartó könyvei szerint pontosan, 1905. április 11-én este 9 órakor lázadás, kémkedés, rám bízott titkok elárulása, szeméremsértés, közveszélyes munkakerülés, állandó botrányokozás, beteges hazudozás miatt örökös dologházi fenyítésre ítéltek, kilenc hónapig tartó vizsgálati fogság után, elutasítva kegyelmi kérvényemet, átutaltak a javíthatatlan bűnözők világába. A nyomozás eredménytelenségét a hatósági jegyzőkönyvek kínvallatási adataival palástolták, s a kínvallatás, mondhatom, egy örökkévalóságig tartott. Hiába hangoztattam ártatlanságomat, a bíróság a nyomozati jelentést s a kikényszerített beismerő vallomást fogadta el az ítélet alapjául…"[2]

József Attila egyik késői prózai töredéke. A „javíthatatlan bűnözők világában". Úgy érzi ő is: pere van.

Kafka is, József Attila is úgy látják: életükön egy ismeretlen hatalom uralkodik. Ha nem így lenne, szabadok lennének. A költő megszabadulna élete fojtogató megoldatlanságaitól – ezek gyökerét gyerekkorában véli megtalálni, a mamával való ambivalens kapcsolatában. Kafka is gyerekkorából eredezteti a bajt. Apjával való alávetett viszonyában látja szenvedéseinek okát. Nem tud szabadulni a „felsőbb hatóság meghatározó zsarnokságától". Bárhogy harcol ellene, nem talál kijáratot.

És mégis: Kafka tudja: az ember feladata több ennél. Azért szenved. József Attila több versének tanúsága szerint tudja: a determináltság nem megoldás.

Mi okozza a kényszerképzetet: az élet büntetés? Mi okozza a per rémálmát?

Mi okozza az ítéletet?

*

Úgy hittem, hogy József Attila és Illyés Gyula kapcsolata *sorsszerű* volt. Az ember azt mondja: „sorsszerű" – és nem gondol semmit. Nem gondolja komolyan. Csak úgy mondja. Mit jelent ez? Ilyesfélét: magasabb erők hozzák létre a találkozásokat, „sorsunkat" ők irányítják. Mintha valaki – Isten!? – „sorsszerű"-nek tekintett találkozásainkat megrendezné egy előre megírt forgatókönyv szerint. Mintha egy felsőbbrendű hatalom irányítaná az életünket. Már ez is csak valaki gondolata lehet! Be kell látnunk: saját akaratunk, beleegyezésünk nélkül egyetlen kapcsolatunk sem jöhet létre. Nincs kényszer barátságra, szerelemre sem. Mi választunk. Ami József Attila és Illyés Gyula „sorsszerű kapcsolatát" illeti – ezt „végzetszerűségnek" láttam. „Sorsszerű"-nek, előre késznek. Versengésüket Babits kegyeiért, Vágó Mártáért, a szovjet írókongresszusért – s végül utolsó érvként a közös múzsáért, Flóráért. A riválisi helyzetre maga József Attila is utal *Egy költőre* címmel írt, Illyés Gyulának szóló költeményében.

Vannak találkozásaink – akár akarjuk, akár nem. Már az is tőlünk függ, *mit gondolunk felőlük*: eleve elrendeltek-e vagy sem, Isten szerintiek vagy sem, és így tovább. Mi választunk. Bármi a hozzájuk fűzött magyarázat. Amikor azt hirdetjük, hogy Isten vagy Sors, a láthatatlan Rendező bonyolítja a szálakat – nem vesszük észre, hogy ez a *mi* értelmezésünk, *mi látjuk* így. Méghozzá azért nem vesszük észre, mert *tőlünk független tényekként* vizsgáljuk életünk történéseit. A tények készen vannak, megszületésüket nem tapasztaljuk, csak a végeredményt. Holott ami velünk történik, nem tud „objektíven" *tőlünk független* lenni. Ez abból is látható, hogy

---

[2] József Attila: *Tanulmányok, cikkek, levelek;* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 1977

egy-egy emberi sorshoz tipikus történések tartoznak; értem ez alatt: nagyon egyféle történésekkel számolhatunk. József Attilával nem történhetett olyan, ami Örkénnyel vagy Illyéssel szokott történni. A „tényeket" is mi látjuk ilyennek-olyannak. Magunk értelmezzük őket, a változásokra magunk bólintunk rá, magunk fogadjuk el annyi más lehetőség közül éppen azt. Minden tőlünk függ. Akár tetszik, akár nem. És hogy nem vesszük észre – az is tőlünk függ. Sőt, tőlünk függ az is, hogy ezekkel a sorokkal mit kezdünk. Az olvasótól függ, aki e sorokat most elolvassa. Emberi kapcsolataink is így formálódnak: melyiknek milyen értelmet adunk. Választjuk sorsunkat. Épp e választásban működik.

Mindez József Attila és Kozmutza Flóra találkozására is igaz.

Tudta ezt József Attila, tudta Flóra is.

Ha József Attila azt gondolja: a találkozás „sorsszerű" – ez azt jelenti: egy magasabb rendű akarat áll a háttérben –, e gondolatnak a kapcsolat későbbi szakában is jelen kell lennie. Akkor ugyanis minden „sorsszerű". A kapcsolatot a magasabb rendű erő akarja… Vagy! Jöhet olyan pillanat is: nem akarja. Aki így olvassa a vele történteket, látszólag passzív szemlélő. (Nem tud az lenni, hiszen tud róla, de erről tudni kényelmetlen. Fel kell hozzá ébredni.) Kiszolgáltatott. Minden determinált – mondja a költő *Eszmélet* című versében[3]:

Akár egy halom hasított fa,
hever egymáson a világ,
szorítja, nyomja, összefogja
egyik dolog a másikát
s így mindenik determinált.
Csak ami nincs, annak van bokra,
csak ami lesz, az a virág,
ami van, széthull darabokra.

Nem mindig gondolja így. Épp a determináltságnak mond ellent *Az isten itt állt a hátam mögött* kezdetű töredékével.

Az Isten itt állt a hátam mögött
s én megkerültem érte a világot
.....
.....

Négykézláb másztam. Álló Istenem
lenézett rám és nem emelt föl engem.
Ez a szabadság adta értenem,
hogy lesz még erő, lábraállni, bennem.

---

[3] József Attila verseit *József Attila összes versei 1–2.* kritikai kiadás alapján közlöm. Közzéteszi Stoll Béla. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1984

Ugy segitett, hogy nem segithetett.
Lehetett láng, de nem lehetett hamva.
Ahány igazság, annyi szeretet.
Ugy van velem, hogy itt hagyott magamra.

Gyönge a testem: óvja félelem!
De én a párom mosolyogva várom,
mert énvelem a hűség van jelen
az üres űrben tántorgó világon.

Két út, két lehetőség. A közöttük feszülő belső harcot József Attila csendben vívja. Hallgató alanyiság van minden leírt, kimondott szó mögött. A találkozások megtörténnek – a hallgatásban formáljuk őket tovább. Magunk döntünk. Egész életünkben újra és újra. Semmi nem tud független lenni tőlünk.

*

Kozmutza Flóra és József Attila először 1937. február 20-án találkoznak.

Flóra így emlékezik: „1937. február 20-án ismertem meg József Attilát, személyesen. Egyik egyetemi társam, Dániel Anna (ma Kerékgyártó Jánosné) lakásán. […] Általában hetente-kéthetente hívtak társaságot. […] A férfiak nagyrészt Anikó baráti köréhez tartoztak: Deli Lajos mérnök, Elek András ügyvéd, Nagy Sándor (szintén az?), Pacséry Ágoston rendező (?) és grafológus, és Sándor Kálmán, szerkesztő, író. József Attilát ez utóbbi hozta magával – váratlanul –, hogy csináljam meg vele az egyik akkor – és még ma is – igen elterjedt pszichológiai vizsgálatot, a Rorschach-tesztet.

Az estének körülményeire jól emlékszem. A cigarettafüstös két szobára; a kisebbikben csak mi ketten ültünk József Attilával, hogy ne zavarjanak a vizsgálatnál. A nagyobbikban a többiek, hol hevesen, hol higgadtan vitatkoztak, főképp irodalomról.

József Attiláról akkor már tudtam, hogy nagy költő, és noha nem volt bennem eleve kíváncsiság-elfogultság a művészek vagy egyáltalán a neves emberek iránt, mégis talán – a versei miatt – nagyobb érdeklődéssel figyeltem rá, mint más, teljesen idegenre. »Versrajongó« voltam, mióta csak szót értettem.

Egész megjelenésében már az első rápillantásra is érezhető volt valami megkapó, egyéni, eredeti. (Rokonszenvet ébresztő?) Engem első látásra, külsőre, ösztönösen a magas, medveszerű férfiak vonzottak. Ő éppen nem volt az. Oly sokan leírták már középmagas, nyurga, egyenes tartású termetét, az erősebben lejtő vállal, hosszú nyakát, a kidomborodó ádámcsutkával. Boltozatos, egyenletesen domború, magas homloka volt, fölötte dús, egy kicsit göndören, mereven álló gesztenyeszín haja, szépen metszett álla, középen egy kis gödörrel. A szeme megindító: nagy dióbarna és diómetszésű, tűnődő, révedező, egy kicsit nyugtalan tekintettel. Két szeme közt szokatlanul erős redő. A hangja mély, férfias, meleg, nagyon szuggesztív."[4] Flóra leírja, hogy ezen az estén nem sokat beszélgettek. A Rorschach-teszt kitöltésével foglalatoskodtak, bár a költő fáradtsága miatt nem jutottak a végére. Aztán a társasághoz

[4] Illyés Gyuláné: *József Attila utolsó napjairól*; Sziget Könyvkiadó, 2005. A továbbiakban Kozmutza Flóra visszaemlékezéseit minden esetben innen idézem. F. E.

csatlakozva befejezésképp József Attila saját verseit szavalta. Utolsónak az *Ódát*. Flóra megjegyzi: „Néhány nap múlva, a második találkozásunkkor azt mondta, hogy ezt a verset már az én kedvemért mondta el."

Micsoda éve ez a magyar irodalomnak! 1937! A fojtogató politikai légkör ellenére még megvolt a *Nyugat,* élt Babits. De megvolt – már és még! – a *Szép Szó* is. A költői dicsőség nagy szó. Flóra versrajongó, s titokban, talán még magának sem bevallva – szerelmes Illyés Gyulába, akivel 1936 decemberében már felvette a Rorschach-tesztet. Ha Illyés nem volt közömbös számára, bizonyára tudta, hogy József Attila több esetben volt riválisa. Kíváncsisága tehát nem csupán az *Óda* költőjének szólt.

Tudhatott-e József Attila Illyés és Flóra ismeretségéről?

A *Holmi* 2005. áprilisi számában Valachi Anna *Egy tabu föltárulkozása* című tanulmányában azt feltételezi, hogy József Attila maga kereste a Flórával való találkozást.

Erre vonatkozóan semmiféle bizonyítékunk nincs. Ha a feltételezés igaz – éppen ez lehetett a cél. Képzeljük el a költőt, aki délután mintegy véletlenül összefut Sándor Kálmánnal, akivel 1926-ban, egy időben volt a párizsi École des Hautes Sociales hallgatója. Szabad ideje egy részét ugyanabban a bohém társaságban töltötte, mint nála két évvel idősebb barátja. A festőművész Gyenes Gittának udvarolt, és lányának, Wallesz Lucának, Sándor Kálmán későbbi feleségének. Most hosszú idő után Pesten találkoznak. A szűk, erzsébetvárosi utcákon bóklászva felelevenednek az átlumpolt párizsi éjszakák. A költő babonás. Szereti sorsszerű útmutatásnak tekinteni találkozásait. Barátja a gyönyörű pszichológusnőről mesél, aki Szondi Lipót osztályán dolgozik, s aki Illyéssel felvette a Rorschach-tesztet. A pszichológiában otthonos költőben kíváncsiság ébred. Vagy talán barátja invitálásának enged? Tud valamit Illyés és Flóra találkozásáról, de erről nem szól? Próbát tesz – a teszttel is, meg a 32 éves, vele egykorú pszichológusnővel is, akiről tudja, hogy ismeri Illyést? A Flóra név mágikusan vonzza. Ennek már korábban is adja jelét. S mint Raszkolnyikov Porfirij Petrovicsnál – természetesnek tünteti fel a vágyott, legkevésbé sem véletlen találkozást. A háttértörténetről hallgat, hogy ne váljék nevetségessé. Ha egy kis reménye volt még az élethez, ezt kellett tennie.

Hallgatott.

*

Lehetett akár így is. Ám abban a pillanatban, amikor a szerelem megérinti: mindez másod- vagy sokadlagossá válik. Csak a szerelem fontos – semmi más. Illyés és az Illyéssel folytatott versengés az őt elárasztó viharos érzés mellett – lényegtelen. Legalábbis kezdetben.

El kellett jönnie a pillanatnak, amikor az örök riválisa előbukkanó árnya elszorította József Attila szívét.

*

Nincs jogunk elvitatni, hogy József Attila szerelmes lett Kozmutza Flórába, aki visszaemlékezésében a költő vallomását idézi: „...előttem nem érzett ilyen igazán nagy érzést senki iránt, egy-egy pillanat volt csak előttem mindenki, vagy most azzá lett" – el kell ezt hinnünk. A születő szerelem valóban ilyen – minden korábbit jelentéktelenné tesz. Ha az Edit-szerelem ki is vette a költő minden erejét – fel kellett ismernie: meg van érintve Flórától! Nem csaphatta be magát. Ám bizonyára

már az első pillanatban is érezte: valami nincs rendjén. Nem kaphatott tökéletes visszajelzéseket. Igaz, melyik szerelmes van e tekintetben biztonságban? Talán minden csak látszat – mintha… Nincs bizonyíték. Ezért aztán legtöbbször a szerelmes ember nem fedi fel önmagát. Hallgat. Nem kockáztat. Inkább ábrándozik. Fél az elutasítástól. Csakhogy a szerelem leleplez. Pőrére vetkőzteti az embert. Elpirulsz, ha meghallod a másik nevét. Kiver a veríték, ha meglátod. Félszemmel figyeled, mit tesz. Ügyeskedsz, hogy közelében lehess, de úgy teszel, mintha észre se vennéd… Ügyetlen vagy, esetlen, ha a közeledben van. Érzéseinkről hallgatunk. Rejtjük. És figyelünk. Minden a szerelmet bizonyítja – és mindennek az ellenkezője is. És semmi semmit nem bizonyít – a legnagyobb fogadalom is lehet látszat. A szerelmes ember kiszolgáltatott. Az érzés *önzetlenséget* mozdít. Úgy kell szeretni – elfogadás vagy elutasítás ellenére! – ingyen, semmiért.

Ami a Flóra-szerelmet illeti: József Attila azonnal ostromba kezdett. Fáradtsága és kiégettsége ellenére. Ragaszkodott az ajándékként kapott érzés boldogságához, mely kivezetheti őt magányából. Leveleiben gyermeki tisztasággal szól mindenről. Szexualitásról is. Az ostromhoz hozzátartozott. Azaz hogy… Írásban a költő otthon van. A személyes találkozások kikapcsolják a szexualitást. Beszélni, írni lehet róla. De csak beszélni s írni lehet róla.

József Attilának nem volt vesztenivalója. Kockáztatott.

*

Flórának

1. *Hexaméterek*

Roskad a kásás hó, cseperészget a bádogeresz már,
elfeketült kupacokban a jég elalél, tovatűnik,
buggyan a lé, a csatorna felé fordul, csereg, árad.
Illan a könnyü derű, belereszket az égi magasság
s boldog vágy veti ingét pírral a reggeli tájra.

Látod, mennyire, félve-ocsúdva szeretlek, Flóra!
E csevegő szép olvadozásban a gyászt a szivemről,
mint sebről a kötést, te leoldtad – ujra bizsergek.
Szól örökös neved árja, törékeny báju verőfény,
és beleborzongok, látván, hogy nélküled éltem.

Az ötrészes költeményt József Attila 1937. február 24-én, négy nappal első találkozásuk után adja át a vers ihletőjének. Az első egység nagyzenekari nyitány. Valaki másnak kezdte írni a költő hónapokkal korábban. De most fejezi be. Mintha valóban olvadna a jég, a hó. „Új kezdetet" hirdet a természet – itt a tavasz, a tél csalóka átmenet volt csupán, most kezdődik az igazi élet. Táncolnak a sorok. Hexameterekben szól a költemény. Klasszikus léptékben. Így kapcsolódik nagy elődökhöz s ősi formához a modern költő.

Nincs jogunk kételkedni József Attila Kozmutza Flóra iránti szerelmében – mondom ismét, tűnődve. A költő boldog. Elmúlt az Edit-szerelem reménytelensége. Az őrület görcsét feloldotta a tavaszi napsugárhoz hasonlatos Flóra-szerelem.

De... lehetséges-e ez? Lehet-e új kezdet József Attila életében? Eltűnhet-e a Gyömrői Edit kiváltotta kétségbeejtő ámokfutás, a *Nagyon fáj* üvöltő reménytelensége, a *Magány* átka, a *Majd megöregszel* rémséges jövendölése, eltűnhet-e a *Gyermekké tettél* tébolya? Begyógyulhat-e a pszichoanalízisben járatos elme mindennapos kétségbeesése, a *számítható* kilátástalanság, amit a szélsőségesen racionális József Attila az első pillanattól, hogy kapcsolatba került a pszichoanalízissel, érzett, tudott, vallott, tébolyultan menekült tőle és tébolyodottan menekült hozzá. Lehet-e kezdet, újrakezdés az Edit-szerelem teljes veresége után mintegy varázsütésre? Az öttételes *Flóra* című költemény első egysége, boldog nyitánya azt hirdeti: igen, lehet, sőt, már meg is valósult: ez maga az új kezdet!

2. *Rejtelmek*

Rejtelmek ha zengenek,
őrt állok, mint mesékbe'.
Bebujtattál engemet
talpig nehéz hűségbe.

Szól a szellő, szól a víz,
elpirulsz, ha megérted.
Szól a szem és szól a szív,
folyamodnak teérted.

Én is írom énekem:
ha már szeretlek téged,
tedd könnyüvé énnekem
ezt a nehéz hűséget.

Második tétel. Largo. Alapja: a másikat kereső, tétova áhítat. Várakozás, aligmozdulás. Az ajándékozottság csendje, törékeny némasága. A szavak, mozdulatok, remények távoliak, csaknem némák. Nem szabad megtörni az áhítat varázsát. Mintha volna mitől félni, mintha óvni kellene ezt a csendes békességet. Nagyon félve, nagyon halkan hangzik el a könyörgés a megtartó kapcsolatért.

3. *Már két milliárd*

Már két milliárd ember kötöz itt,
hogy belőlem hű állatuk legyen.
De világuktól délre költözik
a szép jóság s a szelid érzelem.
Mindenségüket tartani a fénybe,
mint orvos, ha néz az üvegedénybe,
már nem tudom, megadom magam kényre,
ha nem segítesz nékem, szerelem.

Ugy kellesz, mint a parasztnak a föld,
a csendes eső és a tiszta nap.
Ugy kellesz, mint a növénynek a zöld,
hogy levelei kiviruljanak.
Ugy kellesz, mint a dolgos tömegeknek,
kik daccal s tehetetlenül remegnek,
mert kínjukból jövőnk nem született meg,
munka, szabadság, kenyér s jószavak.

Ugy kellesz nekem Flóra, mint falun
villanyfény, kőház, iskolák, kutak;
mint gyermekeknek játék, oltalom,
munkásoknak emberi öntudat.
Mint minta, mint az erény a szegénybe,
s ez össze-vissza kusza szövevénybe,
társadalmunkba, elme kell, nagy fénybe',
mely igazodni magára mutat.

A bevezető szakasz után himnikussá válik a vers. Ismétlődő szavaitól – „ugy kellesz" – fokozódik, emelkedik. A hosszú soroktól mégsem gyors, közepes tempójú. Mezzo forte. Mintha az *Óda*, – „Szeretlek, mint anyját a gyermek,/ mint mélyüket a hallgatag vermek,/ szeretlek, mint a fényt a termek,/ mint lángot a lélek, test a nyugalmat!/ Szeretlek, mint élni szeretnek/ halandók, amíg meg nem halnak." – fokozódó sorai térnének vissza egy kicsit más árnyalattal. Mintha az *Óda* esetében nyugodt biztonságból születne a vers, itt esettség érződik, kiszolgáltatottság. Félelmetes az utolsó sor: „mely igazodni magára mutat". Pontos. Félelmes, hogy a sorok írójának ily helyettesíthetetlen szüksége legyen valaki másra, hogy ő maga megmaradjon. A védtelen kiszolgáltatottság szűkölése érződik a háttérben. S valami ólmos fáradtság.

4. Buzgóság

Ha olyan buzgó volnék, mint szerelmes
s megbékülne e háborús család,
az emberek, keresném engedelmes
szívvel
az örökös ifjúság italát.

Nehezülök már, lelkem akkor boldog,
ha pírban zöldel a fiatal ág –
bár bucsut int nekem… E fura dolgot
űzném,
az örökös ifjúság italát.

Fecseghetnének nyelves tudományok –
mind pártfogolna, ki szivébe lát:
legalább keressem, amire vágyok,
bár nincs,
az örökös ifjúság italát.

Ismét egy lassúbb tétel. József Attilától szokatlan fáradt vágy adja alaphangját. Az örökös ifjúság italának keresése olyan távoli és elérhetetlen remény, mint a mindig megfiatalító, mesebeli elixír reménye az ember életében. A költő ifjú szeretne maradni – nem az? –, hogy ünnepelhesse az életet. A lehetetlent foglalja versbe. A szerelem készteti rá. Ezért űzné, keresné „az örökös ifjúság italát". Ám a verssorok hallgató mélyén szorongás és fáradtság. Mintha csak hinni szeretne a fiatalság megifjító erejében. De nem tudná, mire való. Nem tudná mire használni.

Nehezülök már, lelkem akkor boldog,
Ha pírban zöldel a fiatal ág –
Bár bucsut int nekem…

Riadt a lélek. Búcsúzó. Honnan szivárognak elő ezek a sorok?

5. Megméressél!

Már nem képzelt ház üres telken,
csinosodik, épül a lelkem,
mivel az árnyakkal betelten
a nők között Flórára leltem.

Ő a mezőn a harmatosság,
kétes létben a bizonyosság,
lábai kígyóim taposság,
gondjaim mosolyai mossák.

Ízét adja a tiszta víznek,
száját adja a tiszta íznek,
hazaszólít, amikor űznek,
szemében csikó legelészget.

Ő az okmány, kivel a kellem
a porráomlás ellen, a szellem
az ólálkodó semmi ellen
szól, pöröl szorongó szerelmem.

Érdemeimből megértettél,
bátorrá vakmerőből tettél,
kínlódtál, amig nem szerettél,
egész világom ege lettél, —

hát dícsértessél s hirdettessél,
minden korokon át szeressél
s nehogy bárkiben alább essél,
mindig, mindenütt megméressél!

Ismét gyors a tempó: presto! A szorongás, a fáradtság ellenére ringnának a sorok. A hasonlatok Balassi Bálint reneszánsz világára emlékeztetnek, minden ünnepi, mintha a költő – Balassi hasonlatával élve – „gyönyörűséges palotája" elevenedne meg. Különlegesen szép a harmadik szakasz „íznek-űznek" rímje, s a negyedik „kellem-szellem-ellen" hármas sorátkötése. Az ötödik és hatodik szakasz himnikus ismét: „…dícsértessél s hírdettessél" – a teljes zenekar szól…

„minden korokon át szeressél
s nehogy bárkiben alább essél,
mindig, mindenütt megméressél!

Szinte túlzott az ünnepélyesség. Mi okozza? Mintha a költő nem hinne benne. Szeretné hinni, de ne hisz bennük mégsem.

Hallja, mig él.
Azt tagadta meg, amit ér.
Elvonta puszta kénye végett

kivül-belől
menekülő élő elől
a legutolsó menedéket.

– hangzik a *Nagyon fáj* ide kapcsolódó kétségbeesése. József Attila úgy érezte: Gyömrői Edit azzal, hogy elhárította szerelmét, önmagát értékelte le. Most a kudarcba fulladt Edit-szerelem helyett is Flóra a kárpótlás. Vagy legalábbis azt hiteti el magával, hogy az. De mintha *búcsúzna* is egyben: „s nehogy bárkiben alább essél" – ez olyan, mint Petőfi Szendrey Júliára vonatkozó jövendölése a *Szeptember végén*-ben. Hiszen a vers születésekor e szerelemnek sem múltja, sem története. Csak legendája. Az is csak a költő számára.

„Már nem képzelt ház üres telken…" Kinek dicsekszik ily gyerek-módra? 1937. márciusában, tehát alig néhány hét múlva a *Szép Szó*ban már meg is jelenik József Attila verse, a *Flóra*, az „összegző, nagy megoldás". A költő titkolja, ki a versek ihletője. Flóra visszaemlékezésében vallja: nem tekintette úgy, hogy a versek neki szólnak. (Ez is annak jele: nem volt igazán érintett. Ha az lett volna – remélte volna, hogy a költemények őt illetik…) József Attila a Gyömrői Edithez fűződő tébolyító kapcsolatában kimondott mindent. Felszabadította a „tudatalattit". (Mennyiben „tudat alatti" az már akkor?!…) Korlátlan vágyat, tomboló indulatot, szűkölő magányt, őrjítő kiszolgáltatottságot. *Tudatosan* vállalt, kíméletlen pokoljárás volt ez. Okos fiú volt, nyilván remélte, hogy ha múltjából nem titkol el semmit, megszabadul a gyerekkor meghatározó, determináló élményeitől. Tévedett. Úgy tudta, nem nőtt fel. Judit sokszor szemére vetette. Fel akart nőni.

A Flóra iránti szerelem azt a reményt hordozta József Attila életében, hogy a felnőtté válás megtörténhet egyik pillanatról a másikra. Átmenet és magyarázat nélkül. Csakazértis. Erre a reményre vigyázni kellett. Először úgy tűnt: a csoda megtörténhet. A találkozások azt sugallták: József Attila révbe ért. Ám a mániásan racionális József Attila bizonyára pontosan látta helyzete bonyolultságát, összetettségét.

*

Kozmutza Flóra és József Attila az első találkozást követő héten kétszer találkoztak. Már ekkor eldőlt minden. Nézzük Flóra oldaláról, mi történt. Február 24-én vagyunk. Este van. Fél nyolc. Nagykörúti kávéház. 1962-ben így idézi fel emlékeit:

„Egy óra hosszat voltunk akkor csak együtt József Attilával – én utána még baráti társaságba mentem. De ez alatt az óra alatt megrendülve láttam, milyen viharszerű érzés fejlődött ki máris benne. Illetve nem akkor fejlődött ki. Életéről jóformán addig alig tudtam még valamit, de arra gondoltam, egész élete készíthetett elő benne – nyilván már apja eltűnése, főleg anyja halála óta – egy anyapótló, megbízható végtelen szeretet utáni sóvárgást. Menedéket keresett. Az elképzelt minta lehetett meg benne, annyi csalódás, keserűség, »árvaság« után, még fokozottabban, s erre a kész helyre tett be most, azonnal engem. Említette, hogy már az első percben elhatározta, hogy megkéri a kezemet, csak nem mert azonnal szólni, nehogy komolytalannak, »bolond«-nak tartsam. Megkérdeztem, hogyan nyilatkozhat így, hiszen csak másodszor találkozunk. Úgy ismer, mintha ezer éve ismerne, válaszolta erre. Csak a külső körülményeimet nem tudja, ki az apám, az anyám, a testvéreim... Nagyon meghatottak, de éppúgy megriasztottak szavai. Nem volna szabad vele többet találkoznom, ezt éreztem ösztönösen. Még nem késő úgy visszahúzódnom, hogy ne okozzak csalódást, fájdalmat neki."

A memoáríró őszintesége elismerésre méltó. Első találkozásaink oly dolgokat mondanak ki, melyekre később alig, vagy nehezen, vagy nem szívesen emlékszünk, hiszen a következmények elfedik őket, rájuk rakódik sok mindenféle más – hétköznapi problémák, napi gondok, lényegesek és lényegtelenek. 1962-ben pedig, amikor Flóra mégis rászánja magát a József Attilához fűződő kapcsolat tisztázására, már hozzákapcsolódott egy egész kultusz, s mindaz, amit József Attila halála óta Flóra átélt.

Egy találkozás közös szó. Ha Flóra mindazt tudta 1937-ben, amit később, 1962-ben, már a történet végkifejletének tudatában volt bátorsága ilyen tisztán felidézni – egyenes volt az út a végső pillanatig. Tudta: nem szabad József Attilát áltatnia. Tudta: bármily keserves, bármily nehéz, nemet kell, kellene mondania. És tudta azt is, hogy ezt nehéz, veszedelmes József Attilának tudomásul vennie, hiszen a kapcsolatot, melybe kapaszkodik, egész élete készítette elő. Érezte: a költő ragaszkodása létfontosságú. Pontosabban, hogy tartozzék valakihez. Alighanem másodlagos, hogy kihez. Akár ő is lehet – gondolhatta Kozmutza Flóra. „...erre a kész helyre tett be most..."

Nem lett volna szabad többé találkozniuk.

Flórának nem volt ereje ezt belátni. Ésszel belátta, szívvel nem. Aztán reménykedni kezdett, hogy a helyzet megváltozik. Mit akart megúszni? A fájdalmat. Annak tudomásul vételét, hogy József Attila egyedül van. Hogy élete tele van kínnal – és ő nem tud rajta segíteni, nem az ő dolga. Flóra érezte, tudta: József Attila ki van

szolgáltatva magánynak, kétségbeesésnek, depressziónak, őrületnek, az élet elviselhetetlen és kétségbeejtő helyzeteinek – beleértve saját kétségbeesését is: ami akár *öngyilkossághoz is* vezetheti. Mindennek ott kellett lennie abban a pillanatban, amikor Flóra felmérte, ki az, aki vele szemben ül, és vallomást tesz a kávéházi asztal túloldalán.

Tudta-e ezt József Attila? Persze, hogy tudta. Bizonyára megérezte Flóra elbizonytalanodását, hogy magánya vagy társtalansága következtében vágyik valakire, bárkire, talán rá; hogy szánja őt, hogy nem tudja elviselni a belőle felfogható kétségbeesést és fájdalmat. És ennek az általa felfogott fájdalomnak a lecsendesítése is Flóra felé indította, hiszen Flóra volt ennek a közös szónak a másik oldalán. József Attila értelmes irányba akarta mozdítani mindkettejük életét. Elhatározta: feleségül veszi a lányt. Nem csak a maga kiúttalansága, Flóra szomorúsága és tanácstalansága is arra ösztönözte: valami reményt kell felmutatnia. A háttérben Flóra reménytelen szerelme is jelen volt, hiszen beletörődött és feljegyzései szerint szembe sem mert nézni a ténnyel: egy házasemberbe szerelmes, Illyés Gyulába. József Attila azonosítani nem tudhatta, de megérezhette e kimondatlan szomorúságot. Minden jelen volt azon az estén... S amit József Attila egész addigi életútján nem tudott megoldani – egyszerre reménnyel egészült ki: a Flórával együtt élhető értelmes élet reményével. A költő megpróbálja elvarázsolni Flórát képzelt, közös életük csodáival.

Így jön létre február 27-én következő, harmadik találkozásuk. Flóra így idézi fel a költő szavait: „Együtt akar velem élni és dolgozni, minél előbb. »Belehalok, ha ez nem sikerül«, mondta komoran, és végtelenül szomorú tekintettel nézett hosszan a szemembe: »Belehalok.« (Az addigi tapasztalatom természetesen az volt, hogy az igazán nagy érzés, az életre szóló, házassági szándék lassabban és fegyelmezettebben nyilatkozik meg, még ha előfordul a »villámcsapás«-szerű érzés is. Első látásra egészen fiatalok szoktak mámoros állapotban, bor- vagy táncrészegségükben örök szerelmet ígérni, de többnyire a mámorral el is párolog.)" Ez a mellékes észrevétel pontosan számol a szerelem megszokott természetével, de nem számol József Attilával, akinek zsenialitása, vibráló intellektusa képes lehetett a szerelmi érzést helyettesíteni. Flóra többször leírja: szívesen volt József Attila társaságában. Ennek oka a mindkettőjükben meglévő intellektuális érzékenységben keresendő. De ez Flóra részéről nem volt szerelem. Csak annak reménye. Lehet. Talán. Meglátjuk. *Így keletkezik a „sors"*. Amit így nevezünk. Ha az ember nem mer dönteni – ez Flórára és a Flóra döntésképtelenségét érzékelő József Attilára egyaránt vonatkozik – látszólag egy „tőlük független erő" fogja vezetni a történéseket...

Ők bólintottak rá, hogy így legyen.

A visszaemlékezés így folytatódik: „Eddig az időpontig a vele való viselkedésemért nem érhet semmi vád, a legérzékenyebb lelkiismerettel vizsgálva sem. Nem vezettem félre egy szemernyit sem, egy hanggal, pillantással sem. Megmondtam neki, megbecsülést, rokonszenvet, barátságot érzek csak iránta. Követtem el később hibát, áltattam, biztattam azon túl, mint ami igaz érzés volt bennem iránta? Nem. Sőt. Kezdettől igyekeztem ismeretségünk elmélyítését elhárítani, vagy legalább lassítani. Később majd szóba kerül, miért." Az utolsó mondat a titkolt, Illyés Gyula iránt érzett szerelemre utal. El lehet egy ilyen meghatározóan fontos érzést titkolni? Nem lehet. Nem lehetett ebben az esetben sem. Flóra vigyázott, nehogy megtévessze József Attilát – József Attila érezhette: Flóra vigyáz, nehogy félre vezesse

őt... Minden ott volt. Mindez együtt adta, alkotta a közös szót. Ettől tudott intellektuális irányba fejlődni kettejük kapcsolata, aminek alig-alig van köze a szerelemhez. Talán inkább a barátsághoz. De a szerelemmel való leszámolást egyikük sem takaríthatta meg a másiknak. József Attila érintettsége hiába volt valódi, szembe kellett volna néznie Flóra meg-nem-érintettségével.

Ám ahogy Flórának nem volt ehhez ereje, József Attilának sem volt.

Idővel erősödtek reményeik közös életük megvalósulásában. A háttérben a felfoghatatlan fenyegetés: József Attila esetleges öngyilkossága. Ez gátolta, csaknem kizárta Flóra szembenézését a valós helyzettel. Ez táplálhatta, hogy újra és újra ürügyet keresett a folytatáshoz. Így ír: „A vele való találkozásokat mégsem tudtam továbbra sem visszautasítani, annyira ragaszkodott hozzá. De miért is ne találkozhattunk volna? Szabadnak tartottam magam, s noha voltak barátságaim, társasági kapcsolataim többfelé, nem éreztem magam lekötöttnek. Attilával tisztáztuk helyzetünket, akárhogyan is, ő nagyon jól érzi magát velem, s kétségbeesetten nélkülem. Számomra is kellemes volt társaságában, vele lennem. Talán már ekkor – talán nem tudatosan – fölmerülhetett bennem: hátha segíthetek rajta? Mert hogy rászorul, azt láttam már magam is." Minden feltételes. Ez történik, ha az ember nem vállalja önmagát. Ha nem dönt. Ha hagyja élni az esetlegességet egy kapcsolatban. Ha tudja, hogy mit kellene tennie, és nem teszi mégsem. Ez a Szent Pál-i dilemma: látni a jót – és követni a rosszat... Csakhogy a dolgok így soha nem kerülhetnek helyükre. Mindig minden feltételes módban marad. „Talán segítek..." Ebbe a „talán-létbe" – melyet ürügyül választ az ember, hogy a kínzó fájdalmat, elsősorban a másik magányának és szenvedésének tudomásul vételét és elviselését elhárítsa – belopakodik az, amit az ember Sorsnak, „tőle független akaratnak" vél, mely mögött Isten vagy angyal áll a Sors könyvével, amit valahol a „felhők fölött" ír egy felsőbb hatalom. A felsőbb hatalmat is mi képzeljük, a Sors könyvét, a „felhőket" is... Az egész csak játék. Igaz, veszedelmes játék. Ha nagyon ragaszkodik hozzá az ember, ha nem mer vele leszámolni – az életünket kéri. Mert semmi nem sikerül. Semmi nem lesz elég. Hogy is lehetne? Hiszen egy olyan életet kezdtünk élni, amelyből magunkat hagytuk ki. Az ember az értelem lénye, a világosságé. S mint ahogy a világosságnak is megvan a maga jutalma – önámításunk, önmagunk becsapása sem maradhat következmények nélkül.

*

Shakespeare *Hamlet*jében ez áll:

Mert tudni kell, hogy egy meggondolatlan
Tett néha jól segít, midőn derék
Tervünk hanyatlik; s ez tanítson arra:
Van egy istenség, aki céljaink
Formálja végre, bármiképp nagyoltuk –

Hol ez az istenség, amit Shakespeare így nevez? Bennünk, magunkban. Igazi énünk. Minden meggondolatlan tett, véletlen, látszólagos esetlegesség *jó ürügy*, hogy faképnél hagyjunk mindent, ami illúzió, ami légvár – hogy ezt a *belső igazságot* kövessük, ami nélkül nincs életünk.

Ha mindez igaz, ha mindez József Attila és Kozmutza Flóra életére is érvényes – el kellett jönnie a pillanatnak, amikor szembesülniük kellett önmagukkal. Amivel nehéz és kényelmetlen, de kötelező szembesülni.

*

Április végéig látszólag minden igen jól alakult. A baj akkor kezdődött, amikor Flóra kórházba került. Szívizomgyulladás – mondja a diagnózis. A szív megbetegedését a jeleket vizsgáló költő bizonyára úgy magyarázza: ez *neki* szól. A szív nem bírja, védtelen, megbetegszik. Június 13-i levelében írja: grafológussal vizsgáltatta meg Flóra írását. Miért jut ez eszébe? Flóra levelének írásképe nagyon hasonló Illyés Gyuláéhoz. Ez bizonyára József Attilának is feltűnhetett. Megdöbbenthette. Ekkor válik elsődlegessé az addig háttérben lévő Illyés-probléma. Nem beszél róla, de más oka nem igazán lehetett váratlan kíváncsiságának, hogy Flóra írását analizáltassa. Hogy ne legyen feltűnő, saját írását is megvizsgáltatja. A grafológusi szakvéleményt megírja Flórának. Jellegtelen, nem különösebben érdekes jellemzések. Aztán hamarosan tudatzavarral kórházba kerül. A kóros állapot jele: a *hármas számnak* kiemelt jelentőséget tulajdonít. A hármasság szinte egyértelműen jelzi, hogy Flórával való kapcsolatát egy harmadik személlyel is kapcsolatba hozza. Ez minden bizonnyal Illyés. Közben Flóra Mátraházán, majd Tihanyban pihen. Hívja a költőt. Bár időközben Pesten találkoznak, József Attila nem megy Tihanyba. Mátraházára sem. Városban sétálni más. De egy üdülőhelyen, ahol alig van valaki?... Elhárítja ezt a helyzetet. Bizonyíthatatlan, de mintha félne a szexualitástól. A Flóráról szőtt álom foszladozik már, valami mintha elbizonytalanította volna József Attilát, a vereséget nem kockáztathatja.

A jelek, mindig a jelek mondanak neki útmutatást a tényekről. Ez jelzi: nem benne magában van a középpont, tőle független jelenségek jelölik ki útját, ezek irányítják. Tőlük függ az élete. Erre a „megírt szövegre" hárul a felelősség. Ez a ráhagyatkozás épp a lélek betegsége. A „tények" önálló életet kezdenek élni. Idővel egyre nehezebb leszámolni a tévképzetekkel. A szellem divergál. Egyre sebesebben, mintegy széttartó irányba távolodik a centrumtól.

A Siestában már Flóra látogatja. A költő kétségbeesetten keresi a kijáratot a maga helyzetéből. Félelmei erősödnek. Érzi, hogy Flóra valamit titkol. Ebben szinte biztos. Nevetséges, ha rákérdez. A választ úgysem hinné el. Egyedül van. Meg kell találnia a kijáratot. Tudja, látja, érzi – Flóra más iránt elkötelezett. Illyés? Ki tudja!... Találgat. Aztán mégis rákérdez. Vagy nem is Illyés?... Valaki más?... Féltékeny? Nem, ez több annál. Őrzi az illúziót. Minden védekezése összeomlana, minden védőfala leomlana, ha... Egy ízben kétségbeesetten fojtogatja Flórát, akit csak a belépő ápolónő ment meg. Nem, nem számíthat segítségre... neki magának kell megoldania a helyzetet... Azt is érzi, hogy Flóra meg akarja menteni. Erről nem mondhat le. Ez az egyetlen és végső remény. Ha Flóra *maga hagyja magát félrevezetni.* Ha engedi, hogy szerethesse őt. Ha Flóra nem tiltakozik. De a kezelés előrehaladtával egyre védtelenebb, egyre kétségbeesettebb. Megoldás kell. Flóra talány. Valami egyre távolabbi benne, egyre feltörhetetlenebb. Behívatja barátait. Elbúcsúzik. Búcsúzik Illyéstől, Szabó Lőrinctől, Kodolányitól. Lehet, hogy egyedül Illyés fontos, s a másik kettőt csak azért hívja, hogy ne tűnjön föl a tisztázó találkozás fontossága. Illyés egykori gesztusát akarja viszonozni? Lemondását Vágó Mártáról az ő javára? Mielőtt meglátogatná József Attilát, Illyés Gyula Flórával is találkozik. Mindenben megegyeznek. Eldöntik: Flóra feleségül megy József Attilához.

A *közös döntés* egy múló pillanat erejéig boldoggá tehette Flórát: az a férfi döntött így, akit szeretett. Az ő áldozata – közös titkuk, egymásért is van. A Siestában Flóra tanúja, amint a két férfi könnyes szemmel búcsúzik egymástól. Erről Illyés nem beszél. Később sem. Nem lehet ugyanis beszélni róla. Ha beszélne – maga igazolására tenné. A szeretet – szó nélküli, jel nélküli. Illyés nem védekezhet az őt ért vádak ellen sem. Később sem. Minden kimondott szavával maga ellen szólna, mert minden az ellenkezőjét jelentené. Ez Illyés Gyula helyzete. De ez József Attila helyzete is: neki is hallgatnia kell. Megbocsátás, megszabadulás, lemondás – szó nélküli. A hallgatásban van. Éreznie kellett: Flóra és Illyés szeretik egymást. Amikor Illyéstől elköszön, már túl van a lemondáson. Aztán maga teszi meg az utolsó lépést.

Majd...

Majd eljön értem a halott,
ki szült, ki dajkált énekelve.
És elmulik szivem szerelme.
A hűség is eloldalog.
A csöndbe térnek a dalok,
kitágul, mint az űr, az elme.
Kitetszik, hogy üres dolog
s mint világ visszája, bolyog
bennem a lélek, a lét türelme.
Széthull a testem, mint a kelme,
mit összerágtak a molyok.
S majd összeszedi a halott,
ki élt, ki dajkált énekelve.

Az „eljön értem a halott" – a mamához való visszatérés. A halál a megoldás. Le kell feküdni a sínekre.

„Kedves Flóra!

Bocsásson meg nekem. Hiszek a csodában. Számomra csak egy csoda lehetséges és azt meg is teszem. Tudom, hogy szeretett, tudta, hogy szeretem. A többi nem rajtunk múlott. »Aztán mit sírsz, ha sorsunk írva van már!« – ezt Kosztolányi írta.

Csókolom a kezét és sok barátsággal, szeretettel üdvözlöm. Köszönjük az almákat, én is ettem belőlük, jóllehet a gyerekeknek küldte s én bizony nem is kértem tőlük, csak elvettem egyet.

Attila

U. i. Kérem, vasárnap ne jöjjön" – írja Flórának 1937. december 3-án.

*

A „hiszek a csodában" jelzi: a mama él – a halálon túl. Neki is oda kell igyekeznie. Lemond Flóráról. Illúzióitól fosztja meg magát. Mi marad? Az *Óda* megoldása. *A költőé*. Aki *ebben az egyben páratlan* volt, ebben az *egyetlen egyben* utolérhetetlen: az *Óda* megoldása a képzelt szerelemé. Az – teljes. Csak halálon túl van béke, „mert jó meghalni." Hisz „az élet mint az áradás csap/ a halál partszegélyein/ túl" – írja a *Flórának* megszabadító látomásában. Flórának írja: aki szeret, és aki felől „nyugton

alhatom…" József Attila békével, szépen akar búcsúzni. Hiszen Flóra: bizonyosság – kétes létben!…

Csak éppen *elképzelt* bizonyosság. Akár az *Óda* titokzatos múzsája.

A Flóra-szerelem: „képzelt ház" – önálló alkotás. Egy egész élet tarja. József Attila fiatal, sebzett élete. Hogy nyugodt lélekkel térdelhessen a sínek mellé. Hogy le tudja tenni a kezét. Hogy le tudja vágni a vonat. Hogy eljöhessen érte a halott.

Eljött érte?

Az ifjú Flóra

ILLYÉS GYULA

Naplójegyzetek

1967.

Fiatal lányok fényképideáljának, fiatal férfiak jellemideáljának lenni: micsoda királyi ajándék a sorstól; ifjú szívekben élni, nemzedékeken át.

Kegyetlen árat kér érte a sors.

Ifjan kell meghalni; olyan ifjúi arccal, mely még ábrándot fakaszthat; olyan hátrahagyott művel, amely még csupa lendület.

Ifjúságuk csak fiatalon meghalt költőknek van. Az idős kort ért írók ifjúkori művét eltakarja, néha a megsemmisítésig, az, amit később írtak.

Rimbaud életműve mögül egy szertelen kamasz hunyorog ránk. Verlaine-é mögül az a kopasz aggastyán, amilyennek halála évében megfestették.

Életük nagy korszakát, ifjúságuk néhány évét együtt töltötték. De Verlaine-t már ott sem ifjúkori arca és lírája képviseli.

Itt ülök asztalomnál hatvanöt évesen. Hogyan invitáljam körém ifjúkorom társait, hogyan hívjam őket életre a múltból?

Meg van, a szomszéd szobában az asztal, amelynél egykor szerény vacsorák közben József Attilának bort töltöttem. Alakját minden pillanatban oda tudom képzelni, még jellegzetes fejfélrehajtását, kutató hunyorítását is látom. De milyen alakban üljek én magam vissza a régi helyemre? Képtelenség, hogy a hajdani alakban. Hisz ma is élek.

Képzeljük el, ötszáz év múlva is lesz nyoma korunk magyar irodalmának; lesz valami kézikönyv mindkettőnk fényképével. Ő, mint a fiatal Petőfi; én az öreg Aranynál is öregebben.

1943. szeptember 15.

József Attila haláláért mindnyájan vádolhatjuk magunkat. Legjobban azok, akik mást vádolnának. Akiken annyi a vád súlya, hogy másra kell hárítaniok. Bánt s mennyit engem is a lelkiismeret: nem tettem meg mindent. De ha Jolán a haszonélvezeti sír mellől még egy célzást tesz, teljesen felmentettnek érzem magam.

1945. július 5. csütörtök

Flórával le aztán Tihanyba. Várpalotán találkozás a hajmáskériekkel. Egy fiú meglöki barátságosan a kocsit, egy másik botot emelve sürgeti. A lakás: a két felső szoba tele papírhulladékkal, köztük J. A. s az én leveleimmel F.-hoz. Segítek neki a keresésben.

1946. április 14.

Veres Péterrel, Flórával, Borsos Sándorral Tihanyba. A ház – még züllöttebben, mint azelőtt. A kilincseket, az ablaktáblákat (a szakmai nyomok után ítélve) mesteremberek távolították el. A földön heverő papíralomban én szegetem fel Flórával J. A. leveleit.

1959. február 17.

Flóra jóságát, nemeslelkűségét, önfeláldozását nem lehet megszokni.

Mert hisz – ha nem merem is bevallani még magamnak sem – van, amikor ingerel is; amikor mások javára nyilvánul meg (s némiképp az én jóságtartalékommal is gazdálkodik).

Okosságát, műveltségét megszoktam.

Mert hisz ítélete számomra kedvező. Műveimet nem győzi dicsérni.

Főleg, ha „őszinte bírálatát" kérem.

Ha idéz egy-egy remek sort mástól, nyilván az fut át rajtam, öntudatlanul, hány sort tud tőlem. Milyen sokra tartja ezt meg ezt a könyvem!

Azt szeretném, azt várnám el, hogy egyre műveltebb s okosabb legyen.

S úgy értékeljen engem, mint eddig.

1960. január 10.

A Jókai Színházban hónapok óta játszanak egy színdarabot Gosztonyi János tollából. A főhős József Attila. Tragédiájának a három fő okozója a hiú irodalmi vezér, az álnok barát s a hűtlen kedves, még csak nem is József Jolán regénye, hanem a melodrámák hagyományos receptje alapján. Költött nevekkel. A darabot nem láttam. Amit olvastam, a kritika – Waldapfel Józsefét leszámítva – kedvezőtlen. Az a *Kortárs*-ban Hermann Istváné is. Ez így véd meg, illetve szolgáltat igazságot: „A Babits-ábrázolás és Illyés-ábrázolás legfeljebb mozzanatszerűen igaz".

Eddig azt hittem, Babitsot érte a legtöbb mocsok ebben az országban. Úgy van. De már versenytársa vagyok, s elszorul a szívem az undortól, hogy elébe fogok vágni. Mert én nem bírom.

1961.

Flórába az első pillantásra olyan szerelmes lettem, hogy nem megforrósodott, hanem megfagyott a szívem.

Nős voltam ugyanis.

A pillantás előtt is már ismertem. De csak a hangjáról, s az is – Márta, Sárköziné később órákig beszélt, hogy milyen elragadó alt hang az – megejtett. Mert úgy történt, hogy sötétben találkoztunk.

Feleségem unokanővérével – aki aztán az én unokatestvéremhez, Ferenczy Sándorhoz ment feleségül – látogatóba jöttek hozzánk, hozzám, Rorschach-tesztet csinálni. De késtek, s nekem dolgom lévén, elindultam hazulról. Kint laktunk a Farkasréten, a hegyekben. A villamosmegálló előtt jöttek velem szemben Dósai Margit és ő. A decemberi alkonyatban épp csak alakjukat láttam.

Fordultam hát velük vissza. Így történt, hogy otthon, a szobámban a villanyt fölgyújtva láthattam először Flóra arcát és tekintetét. És kaptam szívembe azt a végzetes ütést.

*

Házasságom nem volt boldogtalan. Épp csak nem nekem való. Feleségem, Juvancz Irma, különbözeti érettségire előkészítő tanárom, a kiváló matematikus Juvancz Iréneusz leánya, szép, okos lány volt, önfeláldozó asszony lett. De előző évben én már – mert oly sötét hangulatba merültem – egész télen külön laktam, lent a Metropol nevű zugszállóban.

Mikor ürügy adódott, hogy Flórát viszontlássam, a Rókus Kórházban, mert megbetegedett – s ő a beszélgetés folyamán terveimről kérdezett, ezt a működőszörűsséget említettem neki, kigyúlt szemmel hallgatta.

*

Bejön kopogtatás nélkül a szobámba. Kiviszi az asztalról a csészéket. Írást mímelve szemem sarkából követem karcsú termete nesztelen haladását. Kimegy, halkan becsukja az ajtót, én meg csak bámulok a jelenség után. Ki ez? Mi ez?

*

Huszonegy éve élünk együtt. Ennek egy részét úgy, hogy otthoni munkánkra, evésre, hálásra csak egy szobánk volt, egy fekhelyünk. Huszonegy év kellett, hogy ráeszméljek a csodára, amit az összeismerkedésünk első pillanatától kerek szemmel kellett volna néznem: külön lény.

De miért nem is figyeltem?

Végtagjaim közül a legfontosabban, a jobb kezemen áll meg legkevesebbszer a szemem. Azért, mert tökéletesen teszi a dolgát. Azért, mert – noha a tekintet legtöbbet feléje irányul – sose ő maga a gondom; hanem ujjaim közt a toll vagy a csavarhúzó, azaz még pontosabban: a toll hegye alatt a betű, a csavarhúzó végén a kivagy befelé forgó csavar.

Az első pillanattól fogva természetesnek vettem, hogy ilyen.

Nem; a második pillanattól fogva. Az első pillanatban belerendültem. Valóban villámcsapásszerű volt, ahogy látványát – rögtön egész lényét – magamba fogadtam.

Hanem ez a villámszerű ütés nem terített le. Nyilván átváltoztatott. Egy olyan régió lakójává emelt, ahol minden úgy és oly természetes, mint ő.

*

Ő maga formálta magát.

*

Húsz-huszonkét évesnek néztem, amikor megismerkedtünk.

Abból az emberfajtából való (testvéreivel együtt), amely arcra, munkára, kedélyre egyaránt bírja az időt. Apja kilencvenéves fővel tanulta a horvát igeragozást, mégpedig olyan fővel, amelyen csak igen közelről volt látható egy-két ősz szál is, a csupa feketésben. Mint gyermekeinek, neki is az volt az őszülés menete, ahogy szőkéből átváltott a barna árnyalataira. Utolsó nyarának még esős napjain is lement úszni egyet a Balatonban a hegyi házból: le is, föl is, jó tízemeletnyi lépcsőn.

Huszonkét évesnek is azért néztem, mert kevesebbnek az egyszeregy nem engedte: már tanárnő volt, nyolcévi gimnázium, négy év egyetem.

*

Csak egyért nem bánnám, ha életünkben megjelennének ezek a lapok.

Évente százszámra mennek át keze alatt tizennyolc-huszonkét éves diákok, diáklányok. Évente százszámra nevel kamaszokból felnőtteket.

*

A rendkívüli egyéniség első ismertetőjele, hogy nem személyével tűnik ki, hanem azzal, amit végez.

*

Már esztendők óta együtt éltünk, amikor megkérdeztem tőle, a neki címzett levelek átadásakor:

– Miért teszi ez is a neved elé, hogy dr.?

– Orvosnak gondol. Beteget vizsgálunk mi is.

– De mintha az Athenaeum egy régibb fedőlapján is láttam volna a neved mellett ezt a dr.-t. Doktorátusod van?

Várt a válasszal; pontosan addig, míg az arcára futott pirosság vissza nem húzódott.

– Orvos vagy?

– Nem.

– Hanem?

A pirosság újabb dagály-apály benyomulása után:

– Filozófiából doktoráltam.

*

– Elolvasnám a disszertációd.

– Ne inkább.

– Hogy sose láttam! Eldugtad? Mind? Hisz nyilván ki is nyomtatták! Hány példányban? Ezen mi a takargatnivaló? Egy legalább ott lehetne a kedves könyveid közt. (Ezeket a könyvszekrénye alján külön őrzi.)

– Volt több példányom is.

– Hol vannak?

Ismerem az oldalról fölfelé irányított pillantását a sarokba szorított vallatásnak.

Abbahagytam.

*

A nő, aki életemnek a gyökérzete lett, akinek birtoklásáért ma is küzdök, nekem gyermeket adott, olyan arcvonásokkal, amelyek – mint mikor az ember hajnalban néz tükörbe – jobbágyságba tört besenyő néptörzsekkel kényszerített szembenézésre és állásfoglalásra.

Ennek a nőnek házában – a szüleitől örökölt lakásban – lakom itt is, Budán. Ez a nő főz rám, ő foltozza a fehérneműmet, ő intézi a gépírást, a levelezésem. Könyveimbe írt dedikációk egy része az ő kezétől származik: kézírásunk véletlenül olyan hasonló. Nincs olyan emberi vágyam, amit ne teljesítene.

Az egyetlen nő, akinek keresztnevét nem írhatom versbe. Korosztályom legnevesebb költője tette rá kezét.

*

Jobban – főleg kitartóbban – úszik, mint én. De egypár napja elmarad. A parttól valamivel beljebb hínármező van keletkezőben. El tudunk már haladni közte. De ő még egyre tépi.

– Hagyd már. Gyönyörűen elférünk.

Egymás mellett is, nemcsak egymás mögött.

Úszni kezd, de úsztában is kihúz egy-egyet, mégpedig jó mélyre lenyúlva, hogy alapos munkát végezzen.

Úszni imád, de a napot nehezen állja. Alig vagyunk kint a nagy vízen, fordulhat vissza.

De közben irtja megint csak a gyomot.

Lehozom a nyeles sarlót, kedvem ellenére is, de jó érzéssel is. Számára tőlem ilyesmi a virágcsokor. Negyedóra alatt többet irtok, mint ő két nap alatt.

S ezzel ide csődítjük a hétvégi autós tábort, ami után éppoly szokásos nyom marad, akár a gulyadeleltetés, a ménesitatás vagy az állatvásár után, csak ennek – kevésbé használható – anyaga: üres konzervdoboz, foltos papírtálca, összegyűrt zacskó, a vízen cigarettavég, lerágott csont, csutka, dinnyehéj, kukoricacséve és kéklő olajtérkép, a csetres edény s benzineskanna öblítésének emlékei.

Közösségi alapösztönömet ez egy kicsit gyengébb lángra csavarja, s ennek hangot is adok. Igazat kapok, teljes mértékben; az utasítás közben, hogy merre jártassam meg még a sarlót.

S másnap megint egyedül érkezem a nyílt vízre. Ott dolgozik a reménytelenül óriási hínártábla szélén.

*

Nem ismeri a fáradtság fájdalmát. A túlságosan igénybe vett izmok úgynevezett tejsavat termelnek; ennek kínzó jelenléte figyelmezteti a testünket, hogy elég az erőfeszítésből. Ezt a mindnyájunknak oly ismerős érzést nem ismerte ő; emlékezete szerint, már kora kislánykorában sem. Nemcsak a testi munkát bírta hajnaltól éjfélig, megállás és evés-ivás nélkül akár, hanem a szellemit is: a tanulást, később a dolgozatok átnézését, még később a nyomdai levonatok korrigálását. Hogy ereje végére ért, arra legfeljebb mások figyelmeztethették, látva a sápadtságát, meg ahogy szemhéja a pislogásnál való lehunyást egy pillanattal megtoldta, így lopva magának egy kis magánpihenést.

Szerintem – ellentétben az ő hitével – ez nem testi adottsága volt, nem örökletes tulajdonság. Vagy valóban közvetve, mint a valóban örökölt – mert édesanyjában is meglevő – szerénységnek és állhatatosságnak eredménye; olyanfajta gyümölcse, melyről ő maga sem adott számot. Ez a kettő – a szerénység és állhatatosság – együtt forogva, főleg szünetlenül együtt forogva, a legjobb áramfejlesztője az akaraterőnek. Ha némán történik – végül valóban született jellemvonásnak tetszik.

De hogy mégsem az volt, hanem önfegyelmezés, azt épp az árulta el, akkor, amikor valóban egy-egy alaptulajdonsága nyilvánult meg. Ősz felé, tél elején, szinte naponként megesett köztünk ilyenfajta mondatcsere:

– Nem fázol?

– Nem.

– De hisz remegsz.

– Mindjárt elmúlik – mondta, de úgy, mint akit játékában vagy gondolatában zavarnak.

– Hogy múlna el? A hideg itt kint csak fokozódni fog!

– Megszokom – aztán szinte kislányos ravaszdisággal: – Hadd szokjam meg egy kicsit.

Így volt az evéssel is:

– Nem vagy éhes?

– De.

– Bemegyünk valahova.

– Majd otthon.

– Mikor lesz az?!

S megint a rajtakapott, a beismerésre kényszerített kislány zavarával a mosolya mögött:

– Legyünk még éhesebbek.

*

Kíváncsi volt?

Nem az. Hisz nagyon is tapintatos és zárkózott volt. Az intézeten kívül, ahol a kérdezés a mesterségéhez tartozott, semmi sem volt idegenebb tőle, mint más dolgainak firtatása.

Tudásvággyal és részvétérzéssel volt tele, ősz hajszálai jelentkezésekor is oly kimeríthetetlenül, mint diáklány korában.

*

Augusztus van, a tó óriási víztömege óriási, szárazra sült rétet nyaldos hasztalanul; a víztől húsz centire már sárga a fű.

Kilépünk a vízből, köpenyünk alatt levetjük a nedves fürdőruhát. Azonnal ki is csavarjuk. Én a vízbe csavarom.

– A fűre csavard.

Ennek húsz éve. Nem tudja, hogy azóta minden közös – reggeli – úszásunk után azonmód fölidéződik bennem az a hajdani reggel.

Azóta is mindig – mindenütt – valami növényre csavarja a fürdőruháját.

*

Az egész család ilyen.

Néhány évvel idősebb testvérnénje a kertben a terjedelmes borókabokor mögött kapál valamit. Egy szál erdei ciklámen.

– De hisz itt senki se látja.

– De ha az meg az árnyékot szereti!

*

Cserépkályhát csináltattunk a vidéki házba, régi, zöld színű cserepekből. Ahol ezeket a kályhás összeillesztette, ujjnyi vastagon kisárgállott az agyag. Ez elkerülhetetlen – a kályhás hozott kis zöld festéket, amivel azokat a kirívó vonalakat be lehet illeszteni a cserepek fűszínébe, de a festést (mert az agyag akkor még nem száradt meg) ránk bízta. A kályha a sarokban áll. A festést Flóra végezte – örömét leli az ilyesmiben –, s mind azon volt, hogy minél több cserépközt beecseteljen a fal felé eső részen is. Nyugtalanná tette a tudat, hogy leghátul – hiába – nem ért oda, maradtak festetlen cserépközök.

Ez most történt, a héten, 1961. április végén.

Ilyen volt megismerkedésünk idején is. Nem a látszatra adott; annál sokkal nagyobb gondja volt akár az ilyen fal felőli részek képe. Még az sem foglalkoztatta különösen, ha a látszat ellene szólt.

Elég jómódúak voltak, de nem öltözködött divatosan. Mércéje az volt, hogy a villamos- – amin bejárt az egyetemre – pótkocsi női utasai közé illeszkedjék, ott se, de másutt se álljon meg rajta a szem. Sem a ruhája miatt, sem más miatt.

Mikor ledoktorált, tézisét, amely igen érdekes volt – filozófiából doktorált, s egy nálunk ismeretlen franciát, Guyau-t, mutatott be –, az egyetemi szabály szerint ki

kellett nyomtatni. Amit hivatalosan be kellett nyújtania példányt, benyújtotta, a többit elrejtette.

A külszínre mintha neki magának sem lett volna szeme. Pedig nagyon is törődött magával. Mikor már együtt éltünk, összecsiszolódásunk egyik akadálya az volt, hogy lefekvés előtt – bármilyen kezdetleges körülmények közt voltunk is, a dunántúli s alföldi parasztházakban, svájci és dél-francia szállodák legolcsóbb padlásszobájában – félórákat töltött azzal, hogy – nemegyszer fagyasztó hidegben – tetőtől talpig, ha csak egy lavórban is, lemosakodott, s alsóneműjét, harisnyáját is kimosta. Erre adott, minden vonatkozásban; de mondhatni, csak erre, s ezt észrevenni tekintet kellett. Ahogy másnapos hajszálakat csillogtató pulóvere nyakán egy ujjnyi fehér mutatta, hogy alul minden patyolattiszta, hallgatag, hűvös viselkedésében is csak egy-egy gesztus árulta el alatta az érzelmek tengerviharzását, a szenvedély kék lángú hevét.

Szerencsére ezek a jelek oly összhangban voltak egymással, hogy – a trigonometria pontjaihoz hasonlóan – kettő-három is egész táj fölvevésére volt alkalmas. Az emberek még nem tudták, miért, de sokan már két-három szó után rajongásig megszerették Flórát.

*

Süldő lány koráról, neveltetéséről nem sokat tudok. Később, mikor Svájcban jártunk, megnéztük a Jungfrau lábánál Interlakenben: Grindelwaldban azt az intézetet, ahol tizennégy évesen némettudását tökéletesítette. Mert persze német kisasszony – emlékezete derengése szerint mindig volt a szülői házban. Grindelwald havasok övezte édenkertjének emlékezetébe mind a mai napig bele-belevillan a lazacebéd.

*

Neveltetésében mégsem a szellemi leckék voltak leghatékonyabbak; a gyakorlatiak. Helyesebben, amik nem is leckének készültek.

*

Ebédlőnk nincs, hallunk se. Barátainkat a konyhába ültetjük, a kevésbé bizalmasokat Ika szobájába, melyben persze ilyenkor egyet-mást álcázunk. Az ágyát – régi divatos biedermeier ágy – nem lehet. (Összesen két szobánk van; Ikáé, és az a nagy, melyet a mi kettőnk szobájából csináltunk.)

A bútorok a konyhában is ízlésesek, régiek: a tálaló parasztbarokk, a primitív kis edénytartó kaszli olasz reneszánsz.

Mindennek, ami az evéshez tartozik, kínosan tisztának kell lennie. Magában az étkezésben azonban semmi etikett. A halat a rendes kés-villa készlettel esszük, mert más nincs. Pusztán pedig ezért halkést venni: ostobaság volna.

*

Apjuk bíró volt, több idegen nyelven is tanulmányozta a jogot. A liberális kor gyermekeként azt hitte, hogy pontosan megalkotott törvények pontos betartásával tökéletes lesz a világ. Villamoson, ha nem jött a kalauz, pedig ők már célnál voltak, addig nem szállt le – vagyis addig állatta a kocsit –, amíg át nem adhatta a kalauznak a viteldíjat, mind a hatuk után. Az ilyesmi, ha évente csak négyszer-ötször esik is meg, a gyermek lelkébe örök reflexnek íródik be.

Ahogy az én kamasz lelkem reflexein annak a pillanatnak boldogságérzete is alakított egyet, mégpedig úgy látszik, szintén örökre, amidőn jegyváltás nélkül sikerült megtennem egy-egy villamosutat, nemegyszer pusztán ezért a lépcsőn csüngve. Még ma is erőt kell vennem rajta, főleg ha a kalauz leszállásom előtt jelentkezik. Noha az anyagiakat nézve a dolog teljesen közömbös. A viteldíj semmiség, s nekem van pénzem.

A mi ancien régime-ünkben nem volt teljesen közömbös. Noha a vége felé egy jegy ára épp csak takarékossági gondom lehetett (s nem szűkösségi), a potyázás lehetősége apró diadalmámort villantott belém. Főleg ha kettesben utaztunk. Előfordult, hogy már majdnem állt a kocsi, s én az ajtón kívül voltam, midőn Flóra egy mosolygó pillantásának hatására, amelyben azonban a helytelenítés fejcsóválása is benne volt, hátrafordultam, oda kértem a kalauzt, s a lépcsőn lógók nem kis megrökönyödésére egy hosszú karnyújtással átadtam neki a jegy árát, mondhatni már a szárazföldről.

*

A bíró úr hipochonder volt, ám rokonszenves kollektív érzéssel. Nem csak a maga egészségét féltette. Azt lehetne mondani, hogy másokét még jobban féltette, mert hisz azokról szükségszerűen több szót ejtett. Az idegeneket még meg kellett győzni az egészségüket fenyegető betegségjelekről; saját magát már nem.

Gyönyörű házi patikája volt. A család minden nyár elején leköltözött a balatoni házba. Gondolhatni, mennyi csomaggal, a vasúti fülke padja alatt, fölött, mellett, a poggyásztartóban, a hálóban. A legféltettebbeket az öregúr egész úton a térdén őrizte. Saját készítményű jókora ládika volt ez. Dallamos kocogás hallatszott belőle: az egymáshoz ütődő fémdobozoké és üvegecskéké; és még dallamosabb hangok: a dobozokban és üvegecskékben rejlő, darabos és folyékony orvosszereké.

1974. január 14.

Vágó Márta visszaemlékezése a *Kritiká*-ban. Lenyűgöző, majd megborzongtató. A plüssbútoros albérlet; az elkésett, a menekülésszerű együttlét a sivár, nyirkos ágyban. Amit rólam rosszat ír, nyomban elhiszem (annyi még a dac: a gőg bennem?). Nem bízom a saját memóriámban, de egy-két tévedése bizonyos. Mannheim Károly látogatásakor még ott voltam a Donáti utcában: Mannheim megdicsért a *jeunesse dorée – jeunesse ferrée* fogalmazásomért. (Ezt a hiúságom őriz.) Aztán: olvasásra kínáltam a verseimet, társaságban, én! (Még barátaimnak is ritkán, még megmutatni is alig.) S hogy már akkor a *Nyugat* szerkesztője akartam lenni, Osvát életében! Márta későbbi érzelmeit vetíti vissza. Még azután is (amikor lementem Cecére) váltottunk levelet. Írást közvetített tőlem (a fejfákról) Supka lapjába.

1974. február 14.

Illés Béla 1954-ből kelt levele Révaihoz: miért nem hívták meg József Attilát a szovjet írókongresszusra még harmadikul sem? Nagy Lajos mellé s mellém. Kun Bélával s Zsdanovval folyt erről tárgyalás, többször is, de „József Attila neve egyetlenegyszer sem merült föl". Kun Béla – írja Illés – „Nagy Lajossal és Illyés Gyulával megérkezésük első napján találkozott (az én lakásomon) – minden s mindenki iránt érdeklődött, József Attiláról akkor sem esett szó".

Emlékezetem nekem is hézagos, de egy-egy mellékkörülmény néha védőburokban őrzi a múlt töredékeit. Kun Béla azon a számomra nem egy meglepetés miatt is emlékezetes találkozón (nem ismertem meg azonnal Kun Bélát) nemcsak hogy megemlítette József Attilát, hanem „tehetséges ember"-nek nevezte. A beszélgetésnek ezen a pontján már tudtam, hogy ki az, aki a szót dirigálja. Írókról beszélt, illetve jellemzett. Nagyrészt olyanokat, akiket személyesen ismert, nem népbiztos, hanem hajdani újságíró korából – íróasztala a Kosztolányiéval szemben állt. Kivételt kettővel tett (akit nem ismert személyesen), Szabó Lőrinccel és éppen József Attilával. Az, amit az utóbbiról mondott, azért lepett meg s ragadt meg fejemben, mert igen tárgyilagosnak hangzott abban a szobában.

Kosztolányinak, Szabó Lőrincnek elmondtam, amit (jót) Kun Béla róluk mondott, Babitsnak átadtam a nyírfagyökér dohánydobozt, melyet Illés Béla küldött neki. Arra nem emlékszem, hogy József Attilának átadtam-e a hírt Kun Béla véleményéről. Ez az én moszkvai utam szakította meg igen hosszú időre (halála előtti időig) a baráti viszonyt köztünk. Ez akkortájt volt a legmeghittebb.

Mialatt én kint voltam, cikket írt s akart közöltetni arról, hogy személyemben méltatlant hívtak meg az orosz írók: mert csak külsőleg vagyok forradalmár, valójában fajvédő, azaz fasiszta vagyok. Ezt én nem láttam (a hagyatékban meg kell lennie, hacsak Sándor Pál nem semmisítette meg ezt is). Szabó Lőrinc és Zilahy szerint egyformán rossz – ha ugyan nem veszélyes – gondolatokat ébreszthetett az orosz és a magyar hatóságokban. A *Magyarország*-ban így nem adtak helyet neki, sőt Lőrinc telefonon értesítette Mucát, hogy Attila tán máshova is elviszi a cikket, beszéljen vele. A cikk valóban Márianál is megfordult, de végül az *Újság*-ban sem jelent meg, sőt a *Népszavá*-ban sem.

Rosszul működik az agyam, hogy ettől fogva nem érintkeztünk. Van még olyan segítője emlékezőképességünknek, mint a hiúságunk? Előttem a kép: Attila vidáman boncolja a *Nizsnij* című versemet; karmozdulatát is látom, ahogy citálja (ezt nevetve): „háttal Ázsia felé". Ez pedig csak az orosz út után történhetett, mert hisz a vers egy nizsnij-novgorodi pillanatot ábrázol. De ez a jó együttlét csak átmeneti lehetett mégis. A Sallai-Fürst kivégzése elleni röpirat perében mint közös vádlottak tán két alkalommal is együtt vártuk a fellebbezési tárgyalást, de a váróhelyiség más-más sarkában. Ő Zsolt Béla körében állt, oda pedig én már csak azért sem mehettem, mert Zsolttal akkor már nem voltam beszélő viszonyban.

Volt még egy hasonlóan fájdalmas – akkor kínos – találkozásunk. Bartók vigadóbeli hangversenyének végén. A földszintre vezető széles díszlépcső egyik szárnyának tetejéről megindulva őt pillantottam meg a másik lépcsőszárny tetején. Ő is észrevett. Ha együtt haladunk a tömeggel, a két lépcsőszárny tövénél természetszerűleg találkozunk. Akkoriban már elég éles vitahangok csattantak arról, nacionalizmus-e a magyar nép biológiai elgyengüléséről, pusztulásáról beszélni. Kölcsönösen úgy tettünk, mintha nem akadt volna össze a pillantásunk.

1974. március 30.

Azt olvasom (abba olvasok bele), amit a véletlen asztalomra vet. A padlástérbe épített könyvtárszobába Flóra egyik tanítványa (és lelki védence), Fekete Viola (Lajos lánya) segített fölhordani, és ő rendezte el a könyveket. Kettőt kölcsönkért,

most visszahozta (s lelkét újabb baráti beszélgetésre). Az olvasnivalók tetejére tettem: Baktay Ervin: *Szanátana Dhárma* és Márai: *Napló, 1958-1967.*

Baktay könyve olvasatlanul (újraelolvasatlanul) is hosszú gondolatsort ébreszt, kavargó emléksort. Magáról a szerzőről. A szerzővel kapcsolatban. Olyan emléksort nyit meg, amelyben az ő alakja voltaképp csak – menetindító. Elegáns, kellemes modorú volt, jó termetű, szép arcú, művelt (a tudós fokozatáig), írónak jó nevű, már-már legendás hírű (Indiában is élt)! Az írók lillafüredi találkozóján (1933-ban) egy hozzá illő, feltűnően szép arcú és termetű (Flóra – későbbi – emléke szerint „királynői" megjelenésű), kevés szavú fiatalasszony társaságában járt a termekben és a sétahelyen – ő hozta oda? s vitte el a közszereplés teréről. Mártának hívták. Hozzá írta József Attila az *Ódá*-t. Ez a közszereplése is ilyen villanásszerű volt, ilyen zárt ajkú. Véletlen hozta, hogy a mi látóterünkben később is fölmerült. Flóra egyik tanítványának, a későbbi munkatársának és jó barátnőjének, Szigeti Borinak elvált apja vette másodházasságban feleségül, nem sikeresen. Az asszony rövidesen betegeskedni is kezdett, sok szenvedés után rákban halt meg, hatvanadik éve körül. (Judit, Jolán és a „Mama" is rákban halt meg.)

Elég szeszélyes kanyarú emlékfonál. Még egy szálat hadd ágaztassak belőle.

Az *Óda* volt az utolsó vers (emlékezetem szerint), amelyet József Attila szájából hallottam. A mellékkörülmények védték meg fejemben az idő koptatása ellen ezt az emlékindát: kora délelőtt a Nádor utcában föl-alá járva hallgatom a verset, akkori hivatalom (a Phoenix biztosító) házfala mentén, ahonnan – a lármás hivatali szobából – néhány percre valami ürüggyel kiléphettem. Ez arra a további fonálkötésre jogosítja az emlékeztet, hogy 1933 nyarán még lakáslátogató viszonyban is voltunk: helyzetünkhöz mért vacsorával ünnepeltük meg, hogy az *Óda* a *Nyugat*-ban jelent meg, első versként a Babits ellen írt szomorú pamflet okozta feszültség föloldásául, amelyet az én kínosan (s mint kiderült), fölöslegesen méricskélt bírálatom (a *Külvárosi éj*-ről) is szolgált. Babits nagylelkűbb (tágabb horizontú) volt, mint magunk is gondoltuk.

1974. május 1.

A *késel* szót a magyar fül kétféleképpen értheti. Úgy, hogy te késlekedsz, és úgy, hogy ő bicskáz.

Képzeljük el, hogy először halljuk a hatalmasan zengő sort, és értsük benne ezt a késel szót a bicskázás jelentésében.

Régi dicsőségünk hol késel az éji homályban?

József Attilával űztünk ilyen agyakrobatikákat. Az ő állandóan villogó elméje egyre-másra pattantotta ki még a diákos tréfákat is. Így ezt az iménti sort is. Vagy csak átvette? és eltette fejének abban a zsúfolt raktárába, ahol a betéve tudott versek és szövegek töméntelen mennyiségét őrizte? Csak jókedvére emlékszem. Ahogy a járdán, ahol addig karonfogva mentünk, hirtelen szembefordult velem, és klasszikus ünnepélyességgel beleskandálta a magasságba a súlyos hexametert, majd robbanásszerűen elnevette magát, karját ismét karfogásra nyújtva. Nevetésén, vidám mozdulatain, az ilyen mellékesnek tetsző mozzanatokon át tudnám fölidézni annak a kornak súlyos valóságát is.

A múltidézések tóga-stílusában összeroppannának ezek az emlékek. Holott mit érnek – mint mondhatnak –, ha nincs arcukon az élet röpke színe?

De valóban mindig olyan vidám volt ő? Igen. Másnak alig lehetett látni. És mégsem volt vidám. Ha utcán, ha kávéházban találkoztunk, megesett, hogy nem vette észre a közeledésemet. Vonásai ilyenkor feszültek voltak; homlokán a szemöldökizmok jellegzetes ómega betűje megmélyedett; szája körül az a keménység: mint aki fogait összeharapja. Egy kávéházban egyszer a nagy utcai ablaknál ülve várt rám. Előtte haladtam el a járdán; azt hittem, beteg, oly szigorúan meredt az üres asztalra. De bent már a mosolynak és a tekintetnek azzal a derűjével lépett elém, mint kinek sürgetően boldog közlendője van.

Udvarias volt a világ iránt. Ruháját, cipőjét, akkor is, ha nem rá szabták, kifogástalanul tisztán, gondozottan tartotta, így arcvonásait is. Láttam valaha borotválatlanul, kócosan? Nem emlékszem. A zsebében hordott holmija közt is rendet tartott. A szép, a kezet gyönyörködtető íróeszköz nekem is gyengém volt. Az első kicserélhető betétes rugós-nyomós Parker ceruzát az ő ujjai közül vettem ki sóváran, hogy megbámuljam. Irattáskája sem olyan tővel-heggyel összehányt, mint a legtöbbünké. Szépen elosztva sorakoztak benne a könyvek, a füzetek.

Aki csak fölületesen ismerte, azt hihette: kelleti magát, hízeleg; törleszkedik! De van ártatlanabb (s ösztönösen őszintébb), mint ahogy némely védtelen állatkölyök ölünkbe fészkeli magát, esengi szinte a simogatást? Ahogy a csecsemők is ösztönös mosollyal, karnyújtogatással akarják lefegyverezni a föléjük hajló idegen világot.

Egyik napról a másikra változott meg ez a mindenki Attilája, ez a világ árvája. Vagy csak a mi kettőnk viszonyában lett hirtelen változás? Mert nézzem csak, hogy az emlékezetnek e csupa derű filmkockái után milyen képek forognak hirtelen elém? Vádlott-társak voltunk, nemzetgyalázási perben (a Sallai- és Fürst-röpirat folyományaként). Több föllebbezésre, több tárgyalásra kaptunk egyszerre idézést. A bírósági várószobában épp csak biccentettünk egymás felé; meglehet, hogy 1934 után azt sem. Az ok az én moszkvai utam volt; az ő számára. Számomra az a cikk, amit ő erről az én kintlétem alatt itthon akart közöltetni. Ezt is, azt is tíz perc alatt helyére tehettük volna. Halála előtt, Szárszóra indulása előestéjén tettük meg, a Siesta Szanatóriumban. A mosoly és a sírás görcsei percnyi szünet nélkül váltakoztak akkor az arcán órák hosszat.

1974. május 9.

Ragyog kint a tavasz, ide tűz íróasztalomra a nap, mint langyos fürdőbe, úgy ejtegetem bele a fejem, a pillazáró nyugtatók súlyával.

A depresszió igazi átka a túlérzékenység. Nemcsak a pillanat tűszúrásai lesznek dárdadöfések. A múltból éppannyi támadás jő.

Lőrinc bőröndjét nem nyitottam ki még. Évekkel ezelőtt Flóra leírta – Ika számára hagyatéki olvasmányul – emlékeit József Attiláról. „Nem fogom elolvasni", mondtam, nemcsak azért, mert őszintesége zavartalan működését akartam segíteni; zavar, ami titok lehet. Nyilván, mert a magam titkainak is biztonságot igényelek – ezért dúlt föl X. Y. hátam mögötti kutatása Ozorán, Dombóváron, még Párisban is a rokonoknál és ismerősöknél.

1974. július 16.

Domokos Mátyás ide küldte az *Ingyen lakoma* új anyagát. Két – többkilós – köteg. Levelében: vegyük be az annak idején Veres Péterről írt, túl szigorú bírálatot is.

De akkor vegyük be azt is, amit József Attiláról írtam 1932-ben. Azt nem írhatom most mellé, mi is volt annak a bírálatnak légköre és célja. A *Nyugat* számára készült; addig ott József Attila ismert Babits-ellenes pampfletje óta semmi nem jelent meg tőle. Az én bírálatom ezt akarta megtörni; előkészíteni, hogy József Attila ismét dolgozzon oda is, béküljön ki Babitscsal. Ennek eredménye volt, hogy az *Óda* valóban Babits szerkesztette *Nyugat*-ban jelent meg. A bírálatot József Attila előzően is ismerte; helyeselte.

1974. október 3.

Ignotus Pál volt József Attila igazi mecénása. Hatvany Lajos igazán csak a *Nincsen apám* költőjét kedvelte, a Naturburschot, a Petőfi-hangút. Amit Sértő Kálmánban is sejteni vélt. Komoly formában később egyáltalán nem támogatta, legkevésbé a *Nagyon fáj* idején nem, hisz akkor már nem is volt Magyarországon.

Ignotus épp fejlődése felső szakaszain támogatta József Attilát, nemcsak – amit följegyeztek – megértéssel, biztatással, szeretettel, hanem ténylegesen is: anyagi gondoskodással. Ő akarta álláshoz juttatni, kölcsönöket adott neki, pengősöket ugyan, de azt bármikor; a Káplár utcai lakást is ő szerezte s szervezte volna meg, a magáé mellett. Az anyagilag „komoly" mecénás – a kellően szintén nem méltatott – Hatvany Bertalan volt – százakra rúgott a szanatóriumi költség – de azt is Ignotus szerezte és szervezte, amíg lehetett. Hogy a beteg megmentéséül a házasság Flórával megtörténjék, abban a tervben ő is segített volna. Az urbánus-népies vitában vele volt a legkeservesebb ellentétem, de – valahányszor Londonban jártunk, sértődés meg magyarázkodás származott abból, hogy nem hozzá szálltunk, Flórával, aztán Ikával. Ha meg ő Pestre jött: még aznap este vacsora nálunk. Bár azokat az esztendőket ritkán s röviden – fájdalmas-tréfás bólintgatással – emlegettük, mi ketten. A lényeg világos volt, de oly árnyalatos, hogy szóbaönthetetlen.

1974. október 17.

Baráti jóakarat. Kora délelőtt fölhív Bányász György, volt iskolatársam. Most olvasta el Fábián Dániel könyvét József Attiláról – siessek megvenni, az Írók boltjában még kapható. De a véget ő maga is szívesen fölolvassa. Azt tagolja igen hangsúlyozottan a telefonba, hogy József Attila halálát közvetlenül én okoztam; 1937 nyarán egy kávéházi társaságból együtt távoztam Flórával: József Attila ettől esett abba a szomorúságba, amelyből nem tudott talpra állni. „Mit fogsz erre válaszolni?"

Csak ide írom le: 1934 tavaszától József Attilát csak 1937 októberében láttam viszont; 1937 nyarán egyáltalán nem találkoztam József Attilával, legkevésbé Flóra társaságában – mert Flórával sem.

És: még Fábián Dániel is jóakaró okfejtő, még Bányász György jóakaró hírközvetítő. De bennem a visszhang: kivándorolni a „köztudat"-ból; az életből.

Mert hisz a cáfolat volna az igazi megaláztatás; ha ilyen hangokra válaszolva mondanánk el, hogy József Attila megmentésére én is egyetértettem azzal, hogy Flóra hozzámegy feleségül; ahogy ezt ő nyilván részletesebben is leírta az évekkel ezelőtt kelt jegyzeteiben (melyeket én máig nem kértem el olvasásra).

1974. december 8.

Fájdalmas életút József Attiláé; az elmaradt méltánylás miatt. De bántalom, írói támadás, kartársi legyalázás – leszámítva a moszkvai mondatot – megkímélte.

A különbség köztünk: rám záporoztak. Mintegy természetadtán. Hiszen még az ő részéről is.

Boldogan írnék barátságunk zavartalan idejéről. De – nem kérkedés lenne? Nem enyhe farizeuskodás? A teljes igazság megváltozatlanul nagy írói teljesítményt kívánna.

1975. április 11.

Szépérzék és szadizmus mintha egy agysejtben lakna. A ma lenne hetvenéves József Attilát azok a cikkek ünneplik leglendületesebben, leghatásosabban (legolvasmányosabban), amelyek még Babitsot is a fő – s mintegy tudatos, mert bosszúálló – elveszejtői közé sorolhatják (mint Z. szinte szürcsölve, ezúttal is, a mai *Népszabadság*-ban). Aki József Attilát esztendőkön át támogatta, s végül, mondhatni, a fölszínen tartani próbálta, olykor még lakását megosztva vele: annak, Ignotus Pálnak a nevét sem ejti ki senki, ezúttal sem.

A szakszervezetek, a szociáldemokrata párt többmilliós vagyonnal rendelkeztek, lapjai, folyóiratai voltak, népes szerkesztőségek, kiadóvállalata százezres költséggel, szellemileg tájékozott vezető rétege – Mónus, Faragó László, Kéthly, Szakasits stb. stb. Mivel „figurájuk" nekik többé nincs, épp mivel nem él „szellemi alakjuk" sem, azért fogja osztani a szellemi szadizmusnak a jó meleg vért Babits mindaddig, amíg csak él, szellemileg is. Itt a logika sem számít. Hatvany Lajos (s nem Bertalan!) a „mecénási" dicsfényben támogatta a költőt, aki ugyanakkor „éhen tengett".

Bármily szégyenletes elgondolni is: Petőfinek fele akkora volna a „tömeghatása", ha nem Segesvárnál, lándzsától, hanem négy hét múlva Viddinben hal meg, kolerában, dinnyétől, ami ott a kimenekült honvédokat táplálta és ölte, kegyetlenebbül, mint a kozák.

1975. május 10.

Létbizonytalanságban, kínzó öröméhségben, egyetlen jó öltözetében (melyet Tompa Kálmántól előbb kölcsönbe, majd ajándékba kapott), Szabó Lőrinc a rossz idegzetét csitítandó országfutó volt, menetrendek és randevúk foglya. Folyton az órát nézte. Egy gyönyörű (ugyancsak ajándék) karórán, amely azt is mutatta, hogy hányadika van, és hogy a hét milyen napja. Ezt, mint mindent, mindenkinek elmagyarázta nem kérkedés nélkül. Mindenkiben, még napi (percnyi) támogatóiban is szívbeli (s így ugyancsak megtévesztő) irigységet keltve.

Minden másképp van, főleg az emlékezetben, különösen a még friss keletűben.

József Attilának is volt egy bámulatos önműködő ceruzája, Waterman. (Nyilván ugyancsak ajándék.) Nem csavarással, hanem gombnyomással ugratta ki s ugratta vissza a belét. Ragyogva szedte szét, hogy megmagyarázza. A Japánban, a térre nyíló nagy ablakban, ahol már délelőtt kedvére ült, s ahova én két hivatali loholnivaló közt (a MABI-ügyeket intéztem) nyugtalanul – mert a cég ügynökei meglát-hattak – töltöttem egy-egy negyedórát, legtöbbször zilált körülményeinek meghallgatásában, de lám – ez a *valóságos* (mert hisz tárgyszerű) emlék – az akkor új találmányú ceruza sóvár szemlélésében, kipróbálásában.

1975. június 9.

A valóságban
igazság egyre más van…

Esőben, lucsokban rohantam a Japán kávéház előtt, elintézendő akták kilóival. Ötpercnyi késésem miatt is megrótt a főnök, ha csak egy pillantással is. A nagy kirakatablak mögött Nagy Lajos cigarettázva sakkozott Fenyővel, akinek a sakktáblája mellett ott volt a kéziratpapír, megkezdett verssel. Két lépés között oda-odaírt egy sort, a tél kínjairól. Lajos is arról írt. Délután is, amikor ismét arra caplattam, egy másik nagy főnök elé, szintén ott ültek, esetleg mással sakkozva vagy vitázva. A nyomor ábrázolásáról a magukéét is beleértve. Ez a nyomor hiteles volt, nemcsak irodalmi. Néha, észrevéve az üdvözlésemet, élénk taglejtésekkel behívtak. Hogy kölcsönkérjenek még egy kávéra-, zsömlérevalót. Az volt gyakran az ebédjük is.

1975. június 23.

Könyvhirdetésben: Vágó Márta könyve. Elolvassam? A közölt részletekből – meg a kihagyottakból – kiáradt már az ellenszenve. Ez is csak fölzaklatással végződne. S amit mondhatnék, oly árnyalatos, egész könyv kellene hozzá. Azt megírni pedig – egyebek közt – tisztességtelen versenynek is érzem, hiszen csak én beszélnék benne, s nem József Attila *is*.

1975. július 19.

Hallott valaki engem valaha magántársaságban versemet szavalni, vagy csak fölolvasni is? Csak néztem a boldogságot Lőrinc arcán, ahogy már egy célzásra csinálni tudta. (A múlt héten a rádiósokkal külön alkudozás volt, hogy a műsor végén legalább fölolvassak egy – a műsor témájába vágó – verset.) József Attila kéretlenül is mondta a magáét, szépen, külön ízt adva nekik a hanggal is – megéreztetve, hogy már szinte az ihlete is auditív volt. (Akár Babitsé.) Ő minden versét betéve tudta, a volt s lehető variánsokkal. (Másoktól is tömérdeket tudott.)

Gyuszi megvette s nyári olvasmányul (holnapután indulunk Tihanyba) ideadta Flórának Vágó Márta könyvét Józsefe Attiláról. Miért húzódozom az elolvasásától? Holott azok az idők máig kedvesek – még együtt volt az „együttes", jó elemben.

Ezt az elemet Márta rossz fénysugárral töri meg. Ez járkál bennem.

Nem emlékszem – mert azt hiszem, nem emlékezhetem –, hogy én szinte tolakodóan akartam József Attila előtt verset mondani.

De van még egy adat, amely rácáfol az ő fénysugárzására.

Mannheim Károlyt Londonból jövet – náluk ismertem meg személyesen. Munkásságáról – előző olvasmányaim, de híre alapján is – rögtön behatóan tudtunk beszélni. Foglalkoztatta a magyar agrárproletárság helyzete, sokat ültünk egymás mellett, a társaság másfajta társalgása közben is.

A búcsútalálkozáson azonban már távolabb, a szinte ünnepélyesen körberakott székeken. Ő vitte a szót, többször is kimondta ránk azt, hogy a magyar ifjúság bizony különös *jeunesse dorée*.

– Jeunesse ferrée – szőttem én később replikául egyik mondatomba. Nagyot nevetett, s az egész együttes is az ő nyomában.

„Sikereink" jó burkai az emlékeinknek. Vágó Márta abban a töredékben, amelyet olvastam, azt írja, hogy Mannheim Károlynak csak az első látogatásánál voltam

jelen. Azt hiszem, az én emlékképem megbízhatóbban konzerválódott a – hiúságomban.

Azután meg – nem, a kiigazításokra sem csábítanak már az ő múltfestései. Mert az sem érint már, miért fordultak ellentétesre egykori okos – mindnyájunknak kedves – barátságának a megnyilvánulásai. Jól írt. A *Magyar Csillag*-ban verset is közöltünk tőle. Több azoknál, akik hegymászóbotnak használják a tollat a maguk kis múzsa-magaslatukra.

1975. július 23.

Flóra belekezdett Vágó Márta könyvébe. Már az első fejezet után: ő nem ilyen József Attilát ismert meg. Nem ilyen „röhincsélőt" – de nemcsak Vágó Márta szerencsétlen kifejezései bántják-e vajon elsősorban is az ízlését? De – mint lélektanhoz értő – képtelenségnek tartja (mert különben emlékező zseninek kellene tartania), hogy valaki utcai beszélgetések – és filozófiai viták – apró részleteit a színpadi jelenetek ilyen dramatizálásával tudja hitelesen föleleveníteni annyi év (14!) után. De József Attila jelleme sem ilyen, megszorultságában sem ilyen anyagias, már-már – haszonleső. Azt mondtam neki, amit már egyéb alkalommal is: pótolja (akár valami utóirattal), amit évekkel ezelőtt Ika számára (síron túli olvasmányul) lejegyzett. Azt máig nem olvastam, ezt sem fogom elolvasni, még ha biztatna is rá, s ezt tudnia kell, mielőtt egy szót is papírra vetne: emlékeink meztelensége kényesebb magántulajdonunk testünk meztelenségénél is.

1975. augusztus 5.

Vágó Márta könyve, egyben látva, végigolvasása után. Új arculatokat, helyzeteket ábrázol megrendítően. Hitelesen (?) is, ha elfogadom Márta – ahogy maga is mondja – rendkívüli emlékezőtehetségét. Flóra szerint „zseniális" – *ha* még a részletek is úgy estek meg. (Magamra azonban nem ismerek, ahogy már említettem.) Márta szerelme, úgy látszik, őszinte; megható nem egy levele. Ami tévedés, nyilván mástól hallott adat. Egyebek közt: Flóra csak 1937 februárjában (az első szanatóriumi kezelés után?) ismerte meg József Attilát. Biztatás újra: Írja meg a függeléket.

1975. december 27.

Szabó Lőrinc nem irodalmi munkával tartotta el, proletárnívón, önmagát, polgári fokon (nem igénytelen) családját. Mintha énekelni gályára vetették volna. József Attila az akkor úgynevezett szabadúszó életformának volt a rabszolgája: testi-lelki megalázottja és meggyötörje, végül pedig olyanféle áldozata, mintha dalolni ólombányába vetették volna.

Ez volt a választás.

1976. május 15.

Vágó Márta meghalt. Külön megdöbbent, hogy rég halottnak hittem. Kideríthető volna – ha érdekes lenne –, miért is volt rólam írva mindig fölingerült, holott annak idején nagyon is jóbaráti volt köztünk a hang – még a levelezésé is? Ő mit volt boldog – félreérteni, utólag?

1976. június 8.

Tegnap Tiboréknál A. Gy. annak záradékául, hogy a balatoni vasútvonal mármár öngyilkosok búcsújáró helye: ő bizonyos, hogy József Attila nem szándékosan kúszott a vagonok közé, hanem tompult éberséggel, a sok csillapító hatása alatt. Ő részletesen kivallatta az akkor odahívott rendőrtisztet. Ez volt a véleménye Dienesnek is, aki Petőfi halálának detektívi kinyomozása után valóságos szakértővé képezte magát az irodalmi gyászesetekben, készen volt már az adatgyűjtéssel József Attila utolsó óráit illetőn is. „De hát – maradjon a legenda" – így Aczél. S a búcsúlevelek? Folyt a hozzászólás. Egyedül Flóra, akinek leglényegesebb véleménye lehetett, hallgatott, figyelte, mi alakult ki. A legenda itt – építő erejű.

1977. február 3.

Mi támasztja föl tapinthatóvá az emlékeket? Mi hozza ki őket napvilágra álomszerű limbusukból? Ha hitelt kapnak. Ha alapot kapnak, olyat, amire rátehetik addig ködként lebegő talpuk.

Komlós Aladár most megjelent könyvéből ez a sor: „egyszer hajnaltájt vetődtünk haza Mártáéktól" varázsszelencét pattant föl a fejemben. Magam is ámulva érzem, hogy árad egyszeriben körém kéklő ég és zöld fa, egy Duna-híd, de még (előbb vattapuhán, de aztán kőkeményen) az utcasarok is, ahol azon a hajnalon a vitázhatnék megállított bennünket: őt, Ignotus Pált, József Attilát, engem. Soká beszéltünk az akkori Dorottya és Tisza István utca sarkán. Még a hajnali folyó szagára is emlékszem. A szavaikra már kevésbé, a sajátjaimra pedig egyáltalán nem, noha Komlós szerint én vittem a szót „mindkettőnknél hatásosabban cáfolva Attila újonnan szerzett elveit". Ezekre az elvekre viszont (az antiszemitizmusról) nagyon is jól emlékszem. József Attila jó néhányszor (legelső s különösmód legutolsó találkozásunkkor is) emlegette (ideillik, hogy „fejtegette") ezt érintő gondolatait. De ezek lényege sose maga az antiszemitizmus volt, hanem az, hogy milyen legyen a mi magatartásunk (főleg nekünk, fiatal „fajbeli" költőknek) ezzel a jelenséggel szemben. (Erről talán egyszer később – ha lesz még, ami erre is fölfrissíti az agysejtjeimet.) Még egy mondat Komlós megbízható könyvéből: a magyar kritika nyomorúságát elemezve írta le (1970-ben): „Illyést vagy Németh Lászlót nyugodtan bánthatja, aki akarja, mert nincs módjuk jutalmazni és büntetni, de olyan aspiránst és kandidátust nem szült magyar anya, aki egy akadémikusról őszinte bírálatot merne mondani." Kritikus sincs sok Komlóson kívül, aki ilyen publikálni merne (és tudna) másként, mint nyolcvan éve területenkívüliségi jogának védelme alatt.

1977. március 25.

Ika könyveket visz vissza a könyvtárba, a TIT-be; mellé ülök, s aztán míg bent jár, az utcán nézelődöm.

Oly régen jártam a városban, hogy az Egyetem téren Lőrinc közelét érzem. A budai Vigadó előtt Vágó Mártáét, Komor Andrásét, József Attiláét.

Hogy mikor lépnek ki a kávéházból, jönnek le a Donáti lépcsőn.

1977. december 3–4.

József Attila halálának évfordulója. Negyven éve!

Úgy tudom érzékeltetni az idő múlását, hogy elképzelem, mi volt a távolság 1825, az ifjú Széchenyi föllépte, és 1877, Ady születése közt.

Este a tv-ben Simon Signoret-nek egy régi – rossz – filmje. Öngyilkossággal végződik, ez is.

A *Tükör* megemlékezésül részleteket közöl az újságcikkekből, melyek annak idején József Attila halálát hírül adták és méltatták. Z. rögtön ezt is Babits gyalázására fordítja. Stílusának megfelelően ilyenféle képpel: a mozdony vasöklei tettek véres koszorút a költő tiszta homlokára. Aki Babits vétkéből halt nyomorhalált. (Z. havi jövedelme akkor kb. annyi volt, mint a Baumgarten-díj évi összegének a fele. És a Hatvanyaké, mint az alap százezerszerese. Igaz, H. Bertalan adott is.)

1978. május 5.

Kötetnyi kiigazítást fűzhetnék Németh Lászlónak ehhez a mondatához (a *Tiszatáj* mostani számában): „Illyés Gyula joggal inthette a fiatal írókat, hogy a párválasztást tekintsék komoly dolognak – az ő szerencsés életének legnagyobb szerencséje vagy tán érdeme az ő párválasztása volt." A mondat második része meleget lövellt a szívembe az igazságával. Így volt; és most bizonyul napról napra: összekerülésünk Flórával olyan szigetre evezett hajótöröttek szerencséje volt, akik sose hagynák el azt az áldott szigetet. Az első fele a mondatnak az irodalmi közvakság. Aki nem fitogtatja állandóan a kapott ütések nyomait, az csakis boldog lehet. Életem a szerencsétlenségek sorozata volt, s én bele is rokkantam volna, ha nem társulunk össze Flórával, hogy kölcsönösen talpon tartjuk egymást. Ő néma természet volna, én meg tán még nála is jobban. Minden kortársamnál többet szenvedtem, már csak azért is, mert a könnyítő panasztól is elütött a – hiúság? Az illemtudás. A művészek világában különben is csak egy méri a szerencsét: sikerült-e a vállalt (vagy a kiszabott) művet megalkotni. Nem művész, aki keresztet halált nem vállalna (legalább eltökéltség dolgában, de hát ez a döntő), hogy megigazuljon: hogy magához emelje Az, akinek fiául szegődve a világbíró hatalmát hirdette.

1979. április 28.

Flóra szerénysége. A *Kortárs* májusi számában Mátrai László – néhol jó, másutt földolgozatlan – emlékezéseiben egy részlet: „...annál többet láttam az egyetemi órákon Kozmutza Flórát, akit barátaimmal együtt a szépségének joggal kijáró figyelemmel kísértünk négy esztendőn át. Zárkózott lány benyomását keltette, de lehet, csak azért látszott ilyennek, mert – bár évfolyamtársunk volt – a mi társaságunkkal nem állt szóba."

Flóra épp csak átfutotta ezeket az általam mutatott sorokat: „Nem voltam büszke – mondja –, csak zárkózott. A négy évből csak kettőt jártam Pesten."

1979.

Szabad választás

Szabó Lőrinc nem irodalmi munkával tartotta el proletárnívón önmagát, polgári fokon családját. Mintha énekelni gályára vetették volna. József Attila az akkor úgynevezett szabadúszó életformának volt a rabszolgája; testi-lelki megalázottja és meggyötörtje; végül pedig olyanféle áldozata, mintha dalolni őt meg ólombányába vetették volna.

Ez volt a választás.

1979. december 14.

Aczél üzenete – József Attila 75. évfordulójára, a bizottságban én is, előadással (vegyek részt): ez az alkalom, hogy… Holnap idetelefonál a válaszért. Nem. De miért is valójában? Odatolakodni a fénybe? Mert még mindig tele a levegő a mendemondákkal? Összeférhetetlenségi érzés most is. És – az idegenkedés minden *külsőséges* szerepléstől.

1980. január 26.

Tamási Áronné – Ágota – és Csoóri egy erdélyi orvossal, aki majdnem naponta látja Királyt. Jól van, teljesen gyógyultnak tekinthető.

A helyzet viszont egyre romlik. Ők már járásonként tudják sorolni, hol szűnt meg ismét magyar tanítás, hogyan telepítik a románokat a magyar városokba.

És szinte erőszakosan cáfolják az én reménykedésem adatait: képzelgéseit.

Belefáradok.

És csüggedt hangulat bennem még éjszaka is. Kimerültség.

És Hidasné: József Attila ünnepségeiben benne lesz a támadás „ellenünk" is. Az „ellenünk" nemcsak ő és Hidas, hanem mi is, Flóra és én! Ezt is én hárítsam el? Most Hidas halála vigaszra, segítségre jogosítja Ágnest. „Látnunk kell egymást!" – ő fog jönni hozzánk.

1980. január 30.

Nyíregyházáról a művelődési ház vezetőjével egy filmoperatőr s egy fényképész a Váci Mihályról készülő dokumentum emlékfilmre bevezetőt, „minél hosszabbat". Juhász Mária is velük, szót cserélve ülünk a kamera, illetve hangfelvevő gomb előtt.

Aztán – már pogácsa és pohár előtt – más emlékekről is. Valaki azzal dicsérte Veres Péter előtt Marikát: „királynői" alkat. Péter szava erre: Arcra tán igen, de termetre mégsem. A királynői megjelenés, az csak egyre illik: Flórára.

A 167 centi magasságával is?

No, mert lényéből árad a királynőiség.

1980. március 29.

Reggel Flórával: Mit csináljunk azzal a nem is kicsi koffernyi levelezéssel, melyet Lőrinc ránk bízott – megőrzésre, azaz hozzánk küldött, utasítás nélkül. Épp csak belenéztem – nem olvastam el Erzsike (és Lőrinc?) szerelmes leveleit. Adjuk át a Szabó családnak? Azt Lőrinc is megtehette volna. Vagy Vékesné (Korzáti) családnak? Lőrinc nekik is odaadhatta volna. Flórával Illés Endrétől együtt kértünk tegnap este tanácsot. De ez nem jogi kérdés!

Aztán: publikálja-e Flóra József Attilától kapott leveleket. Kommentárral? Írja meg ismeretségük történetét? Hogy ő mit válaszolt mindig röviden? (Mert mindig mindenkinek rövid – tartózkodó – levelet írt.) Vágó Márta számomra elriasztó íróiskodása. Egyszer Flóra írt már erről hagyatékul Ikának. Azt én szándékosan nem olvastam el. Most is azt mondom: írja meg emlékeit úgy, hogy az én szemem elé sose kerül. Vegye elő egyenként a leveleket s a hozzájuk fűzött ismertetésből önként kialakult tán egy egész életrajzrészlet, íróiskodás nélkül, tehát hitelesen, vagyis végül mégis igazi írói munkaként.

1980. április 9.

Reggel fél kilencre a János Kórházba Flórával; Ika vezet. A panaszokra: a szokásos vizsgálat; Noszkay is, Wabrosch is azon a véleményen: be kell feküdnöm legalább két hétre. „Kivizsgálás", de injekciós kúra is.

Tréfás hang, jókedvűen búcsúzunk.

Itthon Aczél kézirata, amelynek „átnézésére" már tegnap megkért, Flórán át. Világos, jó összefoglalás József Attila pályájáról. Ez lesz az ünnepi beszéd. Néhány nyelvhelyességi javítás és a végére ajánlat: hasonlítsa össze J. A.-t a többi modern költővel, akik a proletárság ügye mellé álltak – Majakovszkij, Wolker, Aragon, Éluard, Nezval, Neruda: azoknak csak parciális teljesítményeik voltak. A szocializmus elméletének is első nagy versbefoglalója J. A. Ez lehetne egyszerre nemzeti büszkeség is és a világirodalom gazdagítása.

Fekvés, fáradtság. Szorongás, mit hoz a kórház.

1980. május 24.

Az újságokban: Várnai Zseni 90 éves. Dicsérő cikkek.

Ki idősebb még nálam, író? Márai, Komlós, Illés Endre. Ki még?

Minél később mész el, annál bizonyosabb az elismerő méltatás. A kerek évfordulókkor. Egy-egy diadalünnep; nem a mű, hanem a puszta lét tartósságának. Halandók kölcsönös vigasztalgatása, könyörületessége.

Testes könyv a Petőfi Irodalmi Múzeumból: József Attila levelezésének fölsorolása. Flóra belekezd végre emlékei leírásába; illetve az előbbi átjavításába. Azt se láttam. Rövid vita, miért ragaszkodom ahhoz, hogy azt sem fogom elolvasni, soha, amit most hozzájegyez. Hogy hátsó gondolatban se legyen tekintettel másra, mint a tényekre. Ezt a hátralépésemet vállalnom kell, még – hiúságként is.

1980. augusztus 6.

A névtelen levelek közt is a gyalázkodás mesterteljesítménye, már Flórát is megcélozta, mérgezett toll nem gyakorlatlan nyílhegyével. Nem igaz, hogy a névtelen levél nem hat. Nincs nap – az öregedés napjai közt –, hogy nem fut át fejemen az öngyilkosság. A haláltól rég a testi szenvedés meg a lelki megaláztatás hátráltat. Elhárítani mégiscsak legjobb a görög tanács, mi magunk lépjünk át rajtuk gyorsan. Flóra eltette, híres gyűjteménye számára ezt a levelet is – szerinte bal kézzel írta írásban jártas, szerintem már nem fiatal társasági lény. Nem lenne stílustalan részemről ez után végezni magammal, ezt hagyva nem magyarázatul, hanem pusztán befejezésül.

1981. augusztus 31.

Képtelen voltam József Attilával vitatkozni. „Szavakon nyargalsz!" A kávéházi *box*ban is – prózában is – azt követte (öntudatlanul), amit a versben. Hogy minden a szavaktól függ (ahogy Mallarmé mondta a versbe eszméket nyomorító Degas-nak vagy Renoir-nak?) vagy – ahogy ma mondjuk – a szavakon múlik.

1982. február 16.

Egyenes, sőt föltartott fejjel megyek az „elmúlás poklába, amíg téged tudlak, akárcsak a láthatár-karima szélén" – ezt mondtam Flórának. Annak a diadalomnak

a gőgjében, hogy ővele, a már-már antialkoholistával töltettem kétszer is szódás viszkit a poharamba.

Arra a (már) porszemnyi okra kitört öregségi (rigolyás) dührohamomat követő gyehenna kínos fej- és szemfájásom gyors (egyedüli) csillapítására.

1982. december 1.

A rossz filmeken mozognak így (a rossz forgatókönyvből létre törekvő alakok), ahogy a mai néző az 1936-37-es esztendőkről „képet alkot" magának. Csak egy (részlet) jelenet. Ki akarta Flórát magához ragadni? Én ismertem meg őt *előbb*. József Attila én – utánam. Mintha nem Flóráé lett volna a döntő – ahogy a mai divatszó mondja –, az „elhatározó" szerep. Azzal, hogy természetétől húzódozott minden „szerep" elől. Attilát választotta. Tiszta lény volt egy mocskosító – csak mocskolás-figyelő – komédiában. Mely épp ezért lett – hány részletében – tragédia.

Ahogy G. F. tekintetet nyilazott rám. József Attila egy gyászünnepén! Ítélt! Így teremtve vádat. Rágalmat – „tiszta szívvel"!

(Összeállítás Illyés Gyula: Naplójegyzetek 1929–1983 című könyvsorozatából)

Flóra 1937 decemberében

DOMOKOS MÁTYÁS

Kétes létben a *bizonyosság*?

Monumentális terjedelmű monográfiájának zárókötetében (*Kész a leltár*) Szabolcsi Miklós *„egyrészt pontossága, rokonszenves visszafogottsága, másrészt a benne először közzétett dokumentumok miatt a József Attila-irodalom egyik legfontosabb darabjának"* minősítette Illyés Gyuláné József Attila utolsó hónapjairól szóló vallomását. Ennek az eredetileg 1962-ben keletkezett, de csak jó húsz esztendővel később, 1984-ben, s akkor is csak zárt terjesztésben, „kézirat gyanánt" nyomdafestéket kapott kiadványnak annak idején a szerkesztője voltam.

Több évtizedes kapcsolat tette ezt lehetővé számomra, mint „a ház jó emberének". Illyés Gyula jellemzett ilyenformán, akit még az ötvenes évek elején ismertem meg Sárközi Márta révén, a megszüntetett *Válasz* változatlanul összetartó baráti társaságában, majd később, munkahelyemen, a Szépirodalmi Könyvkiadó szerkesztőségében kéziratainak, majd halála után posztumusz könyveinek a gondozója voltam, és az írói hagyatékát éveken át éjt nappallá téve feldolgozó Illyés Gyuláné segítője. Az Életmű-sorozat, a *Naplójegyzetek* nyolc kötete, *A Semmi közelít* meg az Illyés Gyula *Emlékkönyv* munkálatai során (hogy csak a legfontosabbakat említsem) számtalanszor töltöttünk órákat együtt, s az éppen elvégzendő feladatoktól függetlenül is sok mindenről szó esett közöttünk. Az Illyés Gyulát írói pályája során ért bántásokról is, amelyek még nyolcvanadik születésnapján is érték a *Puszták népe* szerzőjét, mégpedig névtelen levelek formájában. Flóra néni meg is mutatott egyet, amely nemes egyszerűséggel „József Attila gyilkosainak" nevezte mindkettőjüket. S ekkor mondta el (a pontos dátumra már nem emlékszem) szinte suttogva (amire egyébként semmi szükség nem volt, hiszen csak ketten ültünk szemben egymással abban a szobában, ahol Illyés Gyula könyvekkel és dossziékkal megrakott íróasztala is található), hogy az ilyen és hasonló inzultusok miatt javasolta „Gyula bácsi", hogy elsősorban leányuk, Ika számára, no meg az igazság tisztázása és a különböző, többnyire rosszhiszemű hiedelmek eloszlatása érdekében írjon le mindent, „a tények lehető hű leírásával", ami József Attila és közötte történt. S hogy megteremtse a Flóra-versek Múzsája számára a vallomás legteljesebb belső szabadságát, kijelentette, hogy nem kívánja és soha nem is fogja a kéziratot elolvasni.

Bizalmasan, diszkréciót kérve adta ide a kéziratot Flóra néni, majd miután elolvastam, tanácsot is kért, hogy mit kezdjen vele, mert – mint mondotta – nem vágyik a szenzációra éhes, kíváncsi illetéktelenek előtti nyilvánosságra, de úgy érzi, hogy ennyi idő elteltével mégiscsak tennie kellene valamit. A nyilvánosságtól való heves vonakodását kényeskedésnek is tekinthettem volna, de akkor már közelről ismertem az ő szerényen tartózkodó lényének ezt a nemes alapvonását, amiből húzódozása következett: olyan természet volt, amelynek tökéletesen elegendő, ha csak ő tudja a valót, s bár fáj neki a világ (bal)ítélete, mégsem törekszik mindenáron a megváltoztatására. (Hogy ez mennyire így volt, s hogy milyen elemi erejű tiltakozás élt benne ennek a históriának a kiteregetése ellen, annak később majdnem tragédiával végződő bizonyítékát szolgáltatta az élet, amikor a pár száz példányos

zárt kiadás ellenére a könyv óriási visszhangja (mely akkoriban xeroxmásolatokban is terjedt megállíthatatlanul) szívinfarktust eredményezett.

Azt tanácsoltam neki, hogy adja oda ezt a kéziratot Lipták Pálnak, a békéscsabai könyvtár festőművész igazgatójának, aki egy bibliofil jellegű és könyvárusi forgalomba nem is kerülő könyvsorozatot adott ki akkoriban. Felajánlottam, hogy közvetítő leszek ebben az ügyben, amit Flóra néni végül is elfogadott, mert tudta, hogy kapcsolatban állok Lipták vállalkozásával, s a kiadványait is ismerte, mert még Illyés Gyula hozzájárulásával, *Poesis Hungarica* címmel egy válogatást is megjelentettem a verseiből. S az is nyilván a kedvére való lehetett, hogy ilyenformán meg is jelenik meg nem is a vallomása.

A kézirat kapcsán sok szó esett köztünk József Attila utolsó hónapjainak a történéseiről, de korábbi ügyekről is: így például elkerülhetetlenül terelődött a beszéd József Attilának Illyés Gyulával szemben táplált indulatára is, amelyet a költő egyik barátja, Németh Andor is *„patologikus"*-nak mond visszaemlékezéseiben. A *Város peremén*, az *Ars poetica* és a Flóra-versek költője az élet minden területén első számú riválisának tekintette egykori barátját és nemzedéktársát: az *utca fia a föld fiát* a költői elismertetés vagy szerelem terén éppúgy, mint a baloldali politika világában. Különösen érdekesnek találtam, amit az 1934-es moszkvai írókongresszusra való meghívások körüli viharokról halottam Illyés Gyulánétól. Közismert, hogy József Attila forradalmi hitét mennyire megrendítette mellőztetése, és közismert az is, hogy fájdalmát és felháborodását a *Miért nem én?* című pamfletjében öntötte ki, melynek elsőrendű célpontja az ő szemében mindenben elébe vágó Illyés Gyula volt. Ez az írás nem maradt fönn (legalábbis mindmáig nem akadt nyomára a József Attila-kutatás), de tudni lehet, hogy József Attila több fórumnak is fölajánlotta közlésre. A visszaemlékezők szerint előbb Zilahy Lajosnak, aztán Mónus Illésnek. Nagy Lajos szerint a *Magyar Hírlap*nál is próbálkozott, de mindenütt elutasították. Ő azonban ennek ellenére vagy éppen ezért „fűnek-fának" mutogatta, többek között, mint Flóra néni elbeszéléséből értesültem, még Márai Sándornak is, aki becsülte József Attilát, de igyekezett lebeszélni arról, hogy megjelentesse, mert bajba keverheti azokat az írótársait, akik eleget tettek a meghívásnak. Az irodalmi élet belvilágában azonban egyre terjedt a híre a vitriolos cikknek, s Illyés Gyula akkori felesége, Juvancz Irma kétségbeesetten panaszolta édesapjának, milyen veszedelem fenyegeti távol levő férjét, Illyés Gyulát. Édesapja mindezt elmondta Vámbéry Rusztemnek, akinek a baráti társaságához tartozott, s Vámbéry azt találta volna ki, hogy ő megveszi József Attilától a kéziratot a *Századunk* számára, amelynek akkoriban ő volt a szerkesztője. Flóra néni szerint az alku meg is köttetett a Déli Pályaudvarnál lévő (Velence?) kávéházban, ahol Vámbéry asztaltársasága rendszeresen találkozgatott. – De hogy hova lett aztán a kézirat? Flóra néni azt tartotta valószínűnek, mert ez a logikus, hogy Juvanczékhoz került, de hangsúlyozta, hogy ez csak az ő feltételezése.

A fő beszédtémát azonban természetesen a kéziratban megidézett hónapok története szolgáltatta, s ennek során Flóra néninek minduntalan visszatérő kérdése volt, akárcsak a kéziratban, amire voltaképpen sem akkor, sem azóta nem talált kielégítő magyarázatot, hogy bár József Attila élőszóval és leveleiben is folyton megígérte, mégsem látogatta meg őt 1937 júniusában Mátraházán, a MÁV-Takarék üdülőben, majd július-augusztus folyamán a Tihanyban lábadozót. *„Ha tisztázni*

akartuk volna dolgainkat, ott lett volna alkalom és idő. Ez is hozzájárult bizonytalanságomhoz", olvasható a vallomásban. József Attila azonban nem jött, és ami igazán különös, se szóban, se írásban nem adta indokát és magyarázatát a kettejük helyzetét – közös jövőjét – tisztázó beszélgetések elmaradásának. – Az elmaradt találkozások folytán a sorsszerűen fontos tisztázás: kettejük lehetséges közös jövőjének az elintervezése is füstbe ment. Éppen az maradt el, amit az emlékirat tanúsága szerint József Attila pesti találkozásaik során jóformán az első pillanattól kezdve makacsul és erőszakosan sürgetett, s 1937. augusztus 31-én kelt, a Siesta szanatóriumi betegágyából küldött levelében – ki tudja, hányadszor? – megismételt, írásban is: *„Tisztán, nyíltan feladom a kérdést és ugyanolyan tiszta, nyílt választ kérek rá postafordultával: akar-e a feleségem lenni, vagy sem?"* (A *„tiszta, nyílt válasz"* azonban csak szóban hangozhatott el, ha ugyan elhangzott, mert Flóra időközben visszatért Budapestre, s a költő levelét csak napokkal később küldték utána.) A visszaemlékezésből azonban az derült ki, hogy aki *„egész világom ege lettél"*, szelíden, de határozottan és mindvégig következetesen elhárította, hogy elkötelező ígéretet tegyen. Vagyis „Pénelopé", ahogy egyik levelében a költő nevezte, *„amit szó, amikor velem van, azt fölbontja, amikor kilép az ajtón"*. Mindez azért történik így a költő szerint, mert *„én siettem magához, maga nem siet hozzám"*, olvassuk ugyanebben a levélben. A kettejük kapcsolatának végleges tisztázását halogató Flóra magatartását ugyanebben a levélben így írja le: *„Azt mondta, hogy előbb meg akar teljesen ismerni. Később, Mátraházáról azt írta, hogy nem tudja ezeket a dolgokat velem levélben elintézni. Majd azzal tért ki az elintézés elől, hogy «Mátraházán lett volna idő». Hát mikor beszéljük meg már az egészet?"*

De a helyzet lélektanához hozzátartozik az is, amit a József Attilával foglalkozó emlékirat-irodalom ismerői jól tudhatnak: csillapíthatatlan (és kielégíthetetlen) szeretetvágyában, melynek gyökerei az ismert körülmények folytán szinte a költő bölcsőjéig nyúlnak vissza, minden nőt, akinek a közelébe került, az első percben feleségül akart venni (Vágó Mártát is, későbbi élettársát, Szántó Juditot is, akit még a Flóra-szerelem idején is úgy emleget Ignotus Pálnak, hogy „a feleségem"). S azok, akik ismerték sorsát, érthető módon riadtak vissza, mert megalapozatlan érzelemkitörésnek – vagy ha tetszik: a csábítás hiteltelen trükkének – érezhették, szubjektíve joggal, a hirtelen ostromot. Pedig a nőben, minden nőben – az ember kénytelen ezt a banalitást megállapítani – József Attila az „anyaölre" vágyott.

Utólag könnyű okosnak lenni, de a költőnek a visszaemlékezésekből kirajzolódó „civil énjéről", még azok számára is, akik szerették, talán nem lehetett a hétköznapi élet és magatartás viselt dolgait tapasztalva elfogadni, hogy mindez a szakszóval élve: borderline-betegségben szenvedő ember kényszerű reakciója, aminek ő is kiszolgáltatottja és megszenvedője. Aligha lehetett minden pillanatban megértéssel belátni, hogy József Attila, ahogy versében is írja, valóban *„kétéltű"* lény, aki *„nem ember szívébe való nagy kínok késeivel játszik"*, s csak utólag könnyű észrevenni, hogy őbenne a beteg psziché és az ihletett eszmélet versteremtő költői személyisége között a szakadék mindegyre nő. S döbbenetes, hogy ennek a hasadásnak éppen a költő volt leginkább tudatában, ami egyrészt verseiből is kiolvasható, másrészt a *Szabad-ötletek jegyzéké*-ben így magyarázza: *„Rubin azt mondta: téged mindenki szeret, hiszen a verseid te vagy, a verseim nem én vagyok: az vagyok én, amit itt írok."* – Az a költői személyiség, amely *„a működésben rejlő nyugalom"* erejével a vers tartalmait egy sajátos lírai logika fonalán *„értelmesen rendezi"*, méghozzá vakító világossággal

kifejezve a létezés alapábráit, s ugyanakkor oly evidens módon, hogy a kortársai és hívei se vették észre igazán ennek a költészetnek az egyedülálló újdonságot, tehát még a verseit sem úgy szerették, ahogy József Attila szerette és elvárta volna – nos, ez a személyiség nem azonos a megbízhatatlan, későn kelő, játékszenvedély-függő budapesti kávéházi emberrel. Ez azonban nem skizofrénia, ahogy a tudós doktorok megállapították annak idején, hanem csak szélsőséges-patologikus formája annak a személyiségzavarnak, gondolom én, a laikus, aminek mi, modern világ: a XX. század történelmi és egzisztenciális szökőárjainak odavetett emberek mindannyian megszenvedői vagyunk.

A kérdés azonban fennáll, ami élete végéig nyugtalanította Flórát, s amire nem kapott sem a költő kortársainak a visszaemlékezéseiből, sem József Etától később választ. Még a nyolcvanas években olvastam egy akkoriban napvilágot látott tanulmányt, melynek szerzője rezignáltan megállapította: *„sajnos, a költőt körülvevő realitásról vajmi keveset tudunk"*. Máig igaz megállapítás ez: József Attila napjainak tényszerűen igaz eseménytörténete máig nem áll rendelkezésünkre. A Flórával való és ismételten elmaradt találkozás rejtélyét bogozva, annyi sejthető, hogy a költő valóban szándékozott felkeresni Flórát, levelei értelmében előbb Mátraházán, majd Tihanyban. Levelei mellett ezt a sejtést megerősíti Cserépfalvi Imre visszaemlékezés is, aki *Egy könyvkiadó feljegyzései* című munkájában (a könyv alig valamivel korábban jelent meg, mint a *József Attila utolsó hónapjairól* című írás, és Flóra néni, beszéltünk is erről, ismerte az anyagát) elég részletesen elmondja barátjának és szerzőjének feltehetően július végén bekövetkezett hirtelen összeomlását. Elmondja, hogy zaklatott és sírógörcsökkel tarkított napjait feledtetve, felkereste őt Váci utcai irodájában, és *„komoly, határozott hangon megszólalt* – írja Cserépfalvi –, *hogy előleget akar felvenni, nagyobb összegre van szüksége, adjak neki kerek 600 pengőt. El akar menni a Balatonhoz nyaralni, nem is egyedül, és azt akarja, hogy egyszer bőven legyen pénze. Szokatlan volt ez a kategorikus hang. Én behívtam a pénztárost, és mondtam neki: fizessen ki Attilának azonnal 600 pengőt. Átvette, megszámolta a pénzt, majd betette a tárcájába."* – Nem kell hozzá Poirot mesternek lenni, hogy az ember azt gyanítsa: valóban Tihanyba készült, s úgy akart ott megjelenni, mint egy komoly ember, akinek tele van a zsebe pénzzel. (A 600 pengő ugyanis akkoriban megfelelt egy magasabb beosztású köztisztviselő havi fizetésének.) Hogy nem mondta meg egyenesen, kihez készül? A kortársak egybehangzóan állítják, hogy sokáig nem is tudták: valóban létezik-e az a titokzatos hölgy, aki a Flóra-versek címzettje. S csak bizonyíthatatlan feltételezéseink lehetnek arról, miért rejtélyeskedett József Attila Flórával kapcsolatban.

Azon a napon, amikor József Attila megkapta a szokatlanul nagy összegű előleget, késő este, úgy tizenegy óra felé egy pincér fölhívta a Luxor kávéházból Cserépfalvi Imrét, hogy „ott van a kávéházban egy úr, aki roppant különösen viselkedik, bár nem hinné, hogy részeg lenne… s állandóan azt kiabálja, hogy hívják oda Cserépfalvit, a kiadóját". Cserépfalvi nyomban odament, de hiába kérdezgette, nem tudta kiszedni a magába roskadt költőből, hogy valójában mi történt vele. Elmentek együtt villamossal a mai Moszkva térre, onnan azonban a költő nem engedte, hogy tovább kísérje, hanem egyedül ment haza, Káplár utcai lakásába. Másnap aztán Ignotustól tudta meg Cserépfalvi, hogy József Attilát orvosa, Benedek professzor tanácsára bevitték a Siesta szanatóriumba. Mindez 1937. július 27-én vagy 28-án történt, állítja Cserépfalvi.

Amit Cserépfalvi visszaemlékezése tartalmaz, arról a költő közvetlen környezete, néhány barátja szinte azon nyomban tudomást szerzett. (A *Csillag*ban folytatásokban közreadott Németh Andor-írás is említést tesz az előleg históriájáról, bár ő érezhetően két, különböző időpontban történt históriát kontaminál.) Amiről a jelek szerint nem tudtak (vagy hallgattak róla), s máig sincs nyoma, mert csakugyan a költőt körülvevő, *fátyolozott* realitás egyik titka maradt, hogy mit csinált József Attila aznap déltől késő éjszakáig? Merre járt, mielőtt a Luxorban kötött ki? S legfőképpen: mi történt a 600 pengővel, amit Cserépfalvi irodájában tanú szeme láttára a tárcájába gyűrt? – E kérdés fölött elsiklik a költő kora és utókora, jóllehet a *jeleket rejtjelként* tekintő és értelmező megrendült idegrendszer számára „a kincs, ami nincs" a megfellebbezhetetlen fátum „világos" üzenetét is jelenthette.

Csak találgatni lehet (bár nem érdemes, mert nem vezet sehova), hogy déltől estig hova tűnt az a 600 pengő. Kölcsönkérte Jolán, „a römikirály", ahogy öccse gúnyosan nevezte, aki egy időben kártyaszalont is fönntartott a Teréz körúti panzióban? Vagy ő maga veszítette el, mert szenvedélyes kártyás lévén heves inger támadt benne, hogy megkísértse a szerencsét? (Pedig jól tudta, s erről Jolánt ki is oktatta, hogy minden kártyás azért játszik, hogy nyerjen, s ha nyer, azért játszik tovább, ha pedig veszít, akkor azért, mert fut a pénze után.) – A világért se érezze senki ezt az egyébként megalapozhatatlan gyanút kegyeletsértőnek: köztudott (lehetne) ugyanis, hogy József Attila haláláig nem tudott kiszabadulni a játékszenvedély bilincseiből, már amennyiben hihetünk nővérének, Jolánnak vagy Szántó Juditnak, vagy sógorának, Bányai Lászlónak, továbbá írótársai közül Sándor Kálmánnak, Nagy Lajosnak stb. Szenvedélye mélységére és ellenállhatatlan erejére igen jellemző az a fantasztikus történet (énszerintem), amiről nénje emlékezik meg, s amelynek kezdete a húszas évek közepére nyúlik vissza, amikor Fenyő László (korábban, egy ideig Szántó Judit férje) a miskolci *Reggeli Hírlap*nál „baráti szívességből" fölvette József Attila honoráriumát, de a költő ismételt sürgetésére sem adta oda jogos tulajdonosának, azzal a hallatlanul impertinens indokolással, hogy *„neked megközelítőleg sem lehet akkora szükséged rá, mint nekem"*. (Fenyő László levele József Attilának, Budapest, 1924. december 4-én.) Évekkel később a Japánban ezt a levelet, amit ezek szerint állandóan magánál hordott, mert akkora esszenciális sérelemnek érezte, mégis hajlandó volt Fenyőnek felajánlani, aki szerette volna ezt a kompromittáló levelet visszakapni, hogy „kvitteljék le" kártyán. *„Hajnalfelé Fenyő László megszabadult adósságától* – írja József Jolán –, *és gúnyosan köszönt el: Pá, Attila."*

A *József Attila utolsó hónapjairól* megerősíti azt a feltételezést, hogy az előleg is módfelett roppant jelentőségű lehetett önérzetileg a költő számára, hogy „felnőtt" emberként és „nem koldusként" jelenjen meg Tihanyban. Az előleg rejtélyével kapcsolatban Illyésné egy interjúra hivatkozva azt állítja, hogy *„a Siestába való beállításakor érintetlenül feküdt a tárcájában"*. – S ha így volt: akkor a szanatóriumban tűnt el? (Megjegyzem: a hivatkozott forrás – Hegedűs Zoltán írása, *Beszélgetés József Attila kiadójával* – a jelzett helyen nem található…) *„Ha pénze volt, elutazásom után miért nem jöhetett Tihanyba… Ezt sem értem, mint annyi mást sem."* Talán azért, mert a pénz már a kézhezvétel napján eltűnt.

Úgy tűnhet, mintha ez a pénz a sorsfordító véletlen szerepét alakította volna József Attila és Flóra sorsában, hiszen nincs okunk kételkedni abban, amit a vallomástevő ír, hogy bár *„szorítóban voltam"*, mert *„volt bennem igen is, meg nem is"*, s ez *„a szorongás,*

ami megismerkedésünk első óráitól megvolt bennem, ha ugyan nem az első pillanattól, ösztönösen, szakadatlanul jelezte a veszélyt", ezért *„nem mertem neki ígéretet tenni. Ehhez nem volt meg bennem a kellő érzés. Csak lassanként fejlődött ki, hogy «áldozattal» bár, de hozzákötheténem az életem"* – de 1937 tavaszán – áprilisban – mindennek ellenére *„futott át rajtam először valami sejtelem, hogy talán mégis ő lehetne majd az, akivel összetartozunk. Ha ez így folytatódik, másképp fordulhatott volna mindkettőnk élete"*.

Nem fordulhatott volna. Évtizedek távolából az ember inkább arra hajlik, hogy kettejük sorsa akkor sem alakul másként, ha a pénz nem vész el, és József Attila ellátogat Mátraházára, később pedig Tihanyba. Bizonyára kettejükön is múlott kapcsolatuk „kettőssége": az érzelmek és a hajlandóság disszonanciája, de József Attila esetében a rendelkezésre álló dokumentumokra támaszkodva, úgy érezzük: a „kettősség" más, mélyebb magyarázatot kíván, mint ahogy Flóra megindító vallomása feltételezi. Én legalábbis azt gyanítom, hogy titokzatos (vagy mondjam így: „beteges") éleslátásával József Attila megérezte, hogy akiért *„Szól a szem és szól a szív"*, annak a viselkedését nem a szerelem lángja fűti, csak az áldozatra kész, irgalmas szamaritánus cselekvő részvéte. Erről árulkodik az emlékirat mottója is: *„szenved, tehát szeretem"*. Ösztönével megérezhette, hogy ez a kapcsolat sem jelentheti számára *„a kétes létben a bizonyosságot"*, amire egyre kétségbeesettebben és egyre reménytelenebbül vágyott. (*„Nagyon vágyott dolgokra, de nem hitte, hogy vágya teljesül. Nem mert remélni."* Illyés Gyuláné.) – Ami a szerelemktől függetlenül is életben tarthatta volna, s amit – versével szólva – *„fülön akart csípni"*, azt az *„otthontalan, csupacsősz világ"* folyton megtagadta, s gyakran még a személyes létezése jogosultságát is megvonta tőle.

Amikor a könyv első kiadásához a szerző kérésére utószót kellett írnom, inkább ösztönösen ezért fogalmaztam úgy, hogy ebben a történetben a görög végzetdrámákhoz hasonlatos tragédia ment végbe. Ehhez most annyit tennék hozzá, hogy elképzelhető ugyan, hogy mindaz valószínűnek tetszhet, amit ebben az írásban fejtegetni próbáltam, de ha már a görög drámák világát emlegetem, akkor nekem sem szabad megfeledkeznem Szókratész figyelmeztetéséről; Platón *Phaidrosz*-ában kifejti, hogy ami valószínű, az még nem feltétlenül igaz. De hát az emberi elme ösztönösen hajlik arra, hogy elfelejtse, milyen kiszámíthatatlan és valószínűtlen is tud lenni a valóságos élet.

(*Holmi*, 2005/4. szám)

MÓROCZ ZSOLT

Vakító szalmaláng

„Szívnél különb a lélek"

„A gyermek legkedvesebb és legelmélyültebb foglalatossága a játék. Talán azt mondhatjuk: minden játszó gyermek úgy viselkedik, mint egy költő, amikor saját világot teremt magának, helyesebben, világának dolgait új, neki tetsző rendbe sorolja. Helytelen volna azt hinni, hogy ezt a világot nem veszi komolyan; ellenkezőleg, játékát nagyon is komolyan veszi, nagy affektus mennyiséget fordít rá. A játék ellentéte nem a komolyság, hanem a valóság."

Sigmund Freud: *A költő és a fantáziaműködés*

Én tudom, mint a kisgyermek,
csak az boldog, ki játszhat.
Én sok játékot ismerek,
hisz a valóság elpereg
és megmarad a látszat.

József Attila: *Könnyű, fehér ruhában*

A Flóra-versek többsége nem a két ember közti valódi viszonyt, de még csak nem is annak látszatát tükrözi. Ha összevetjük a költeményeket és a leveleket, két különböző József Attilával találkozunk, vagy talán pontosabb úgy fogalmazni: egyazon személy két, meglehetősen eltérő arcéle rajzolódik ki bennük.

A versekben eszményi érzések, a vágy kristálytiszta hangjai szólnak a félveimádva szeretett nőhöz; míg a levelekben hol a lelkesült, hol a türelmetlenül követelőző, hol a fenyegetőző-zsaroló, hol a kétségbeesett József Attila szólal meg. Az eszményítés, a távolság mindig jót tett a költőknek: József Attila *Ódá*ja például az általa alig ismert, majd életéből a lillafüredi villanást követően végleg eltűnő nőhöz – a nőhöz –, Marton Magdához szólt. Maga a szerelem, a szerelmi költészet sokkal inkább a lélek mitikus, mintsem realista, köznapi részéhez tartozik. Idealizált, misztikus archetípusokat alkot a versíró, ezekhez beszél – különösen József Attila esetében –, elvakulva a lobbanó, sebes, önmagát fölemésztő szalmaláng fényétől.

Kozmutza Flóra több volt a költő szemében a valóságos nőnél. „Én mindent meg tudok tenni vele, ha azt akarom, hogy ne fájjon a feje, nem fáj…" – állította József Attila. A csodát, a megváltást várta, majd követelte tőle, ám a Flóra-versek hősnője nem volt szerelmes belé. Ezt az utókor, pontosabban az utókor számos érzelemdús leánya és asszonya, pszichológusa és poétája, rajongó és csalódott szerelmese rossz néven vette tőle. Sokan nem értették, miként lehet, hogy valaki ilyen gyönyörű verseket kapott, és mégsem kötötte életét azok szerzőjéhez. Ennek több oka van, annyit azonban előre bocsátanék: a szerelmet irodalomtörténeti úton nem lehet megrendelni. Sem Kozmutza Flórát mintegy receptre felírni, az esetleges gyógyulás érdekében. Ignotus Pál ugyanis azzal fordul hozzá, legyen József Attila felesége, mert ha nem teszi meg, az végzetes lehet a költőre nézve. Később azt kérik

tőle, akárcsak Vas Istvántól, hogy a drága szanatóriumi költségek miatt ott tovább nem ápolható beteget vegye magához, némi anyagi juttatás fejében. Vas teketória nélkül nemet mond, érezve az álságos szolidaritást, azok szándékát, akik többnyire mások kontójára együttérzők.

József Attila verseiben, miként Freud mondja, megteremtette a maga világát, a maga Flórájával. Igaz, Kozmutza Flóra volt az első, aki nem csupán a gyereket, a felelőtlen kamaszt, hanem a nehéz gondokkal küzdő, támasztalan, magányos férfit látta benne. Érzéseivel azonban nincs tisztában a fiatal lány. „Bizonytalan voltam magamban – írja visszaemlékezésében –, csak lassan jutottam el odáig, hogy talán vállalhatom érzelmileg is az összetartozásunkat." Flóra voltaképpen meggyőzte magát: segítenie, bármi áron segítenie kell a költőn. Elhatározása hátterében sokkal inkább morális, mintsem érzelmi (értsd: szerelmi) motívumok álltak. Illyés Gyula a lényegre tapintott, amikor azt írta későbbi felesége döntéséről: szívnél különb a lélek. Soha nem vezette félre József Attilát, nem áltatta, nem kecsegtette hiú reménnyel. Valójában nem tudatosan, de annál elszántabban szembefordult saját magával. Kislánykorában gyakran ábrándozott arról, hogy férje híres, csak halála után elismert feltaláló vagy művész lesz (véletlenül sem író – teszi hozzá). Képzelgései nyilván elősegítették, hogy ilyen lépésre szánja magát. Végigolvasva József Attila utolsó hónapjairól szóló könyvét, leveleit, láthatjuk, amint szinte öntudatlanul, mégis módszeresen ösztönzi magát feladata vállalására. Magatartását többféleképpen értékelhetjük, ám a mélylélektani indítékot, attitűdje hátterét talán éppen József Attila idevágó sorai tárják fel a leghitelesebben: „Hiába fürösztöd önmagadban,/ csak másban moshatod meg arcodat". Kozmutza Flóra utólag így minősíti akkori önmagát: „azt éreztem, nem hagyhatom el őt ilyen veszélyben. Hivatásom a gyógypedagógia. Arra esküdtem föl. A segítségnyújtás is lehet szenvedély."

A lényeg azonban változatlan: Flóra, bár becsülte, számon tartotta a költő értékeit, mégsem volt szerelmes belé. A meseszép Flóra-versek nyilván melegítették a szívét és legyezgették hiúságát, ugyanakkor kínos helyzetbe hozták: „Rettenetesen zavarba jöttem – írja – (nagyon erősen zárkózott vagyok), és kértem, a nevemet hagyja ki. Megígérte és a családnevemet törölte is." Ha a leveleket olvassuk – ne feledjük, az 1930-as években járunk –, kitűnik, Flóra milyen tartózkodó (nem tudott és nyilván nem is akart kibújni saját bőréből), ám abban a pillanatban, amikor József Attila súlyos válságba kerül, minek következtében kórházba szállítják, hangja melegebbé válik.

A költő július 20-a táján összeomlik, beviszik a Siesta Szanatóriumba. Innen értesíti a lányt. Flóra augusztus 1-jén keltezett viszonválaszában az addigi megszokott megszólítás, „Kedves Attila" „Drága Attilá"-ra változik. „Nagyon fáj a szívem nekem is magáért – találjuk benne –, higgye el, hogy szeretem és nagyon szeretnék segíteni magának. (...) Ha akarja, majd én is vigyázni fogok magára, hogy ne legyen többé beteg. (...) Nagyon sokszor és szeretettel gondolok magára" – záródik a levél. A hang az aggódó szereteté, az együttérzésé: ez nem egy szerelmes nő hangja. Itt feltehetünk néhány kérdést. Kit áltatott tulajdonképpen Flóra: József Attilát, vagy sokkal inkább önmagát? A felelet egyértelmű: saját magát. Titokban ugyanis Illyés Gyulához vonzódott, de ezt a vonzalmat elfojtotta magában, mert Illyés nős volt. Morális énje nem engedte kibontakozni benne az érzést. Később többen Illyés Gyula szemére vetették: elvette Flórát József Attilától, azt is kétségbe vonták, hogy

már előbb megismerte az ifjú pszichológusnőt. (Ebben az írásban nem akarom teljes mélységében feltárni a két költő ellentétének okait, de annyit megjegyzek, a *Rend a romokban* olyan verseiből, mint az *Egy barackfára*, *A mécsre a diófán*ból vagy az *Éjjel után*ból motívumelemzéssel kimutatható az állítás igazsága.)

Flóra József Attilához mindvégig korrekt és szeretetteljes módon közeledett. Megismételve a lényeget: miután a költő a klinikára kerül, Flórában felerősödnek az érzelmek, ám ami felerősödik, az a szolidaritás, nem a szerelem világából ered. Szívemben – írja Illyés Gyuláné könyvében – József Attila felé „csak jóakarat, aggódás, segítőkészség és szeretet volt". Illyés Gyula iránt éledt titkos vágy benne, de József Attilának mondott először igent.

Mielőtt azonban tovább mennénk, tisztázásra szorul egy fogalom jelentése, jelesül a szerelemé. Nem valószínű ugyanis, hogy mindnyájunk számára ugyanazt a tartalmat rejti ez a szó. József Attila – versben – a szerelmet tökéletes önátadásként élte meg, a másikkal történő teljes azonosulásként:

> Kit kétezer millió embernek
> sokaságából kiszemelnek,
> te egyetlen, te lágy
> bölcső, erős sír, eleven ágy,
> fogadj magadba!…

Szántó Juditnak egy alkalommal – éppen ezért – azt hányja a szemére, hogy nem szereti, mert ha igazán szeretné, érezné, miként fáj a foga. Flóra részéről a szerelem azonban nem jelentett azonnali önveszejtést. Érzései lassan lombosodtak ki, mintha valami finom emocionális mérlegre tette volna a külső és belső történéseket. Még olyankor sem adta föl teljesen önmagát, ha utóbb sorsszerűnek érzett egy találkozást, mint férje, Illyés Gyula esetében. A szerelem őneki – kívülről nézve – önfeláldozást, gondoskodást és szövetséget jelentett egyszerre. Mindennél többet mondanak erről Illyés Gyula utolsó (1981-től 1983-ig terjedő) Napló-kötetének végén található feljegyzései, a gyógyszeradagolástól, a tej, tea, az ételek feljegyzésén át a végső csönd, a halál beálltáig, amint lányával nézik a végtelenbe vesző „nemes, nagyon szép arcot".

Kozmutza Flóra és József Attila kapcsolatának legérdekesebb momentuma Flóra betegsége. Miután eljut odáig, hogy vállalja összetartozásukat, váratlanul megbetegszik. „Valami testi bajnak ijesztő tünetei kezdtek jelentkezni, egyre rosszabbodóan: hirtelen gyors szívdobogás, légszomj, elakadó lélegzet (…), majdnem fuldoklás. (…) Mindig szinte «duzzadóan egészséges» voltam, mindent kibírtam (…), edzettem magam, a testem is szolgált." Most nem szolgál. Nem kell különösebb mélylélektani jártasság a tünetek mögötti pszichés probléma felismeréséhez. Kozmutza Flóra, a tudatos, erkölcsi lény vállalja József Attilát, míg tudattalanja a szomatikus panaszokon keresztül szeretné értésére adni, hogy tulajdonképpen fuldoklik, nem kap levegőt mellette, miként a jungiánusok mondanák. Ennek ellenére kitart döntése mellett. Viszonyuk nem miatta romlik meg. Meglépi az utolsó lépést, bár vannak kétségei, beleegyezik a házasságkötésbe. (Sokan nem adnak hitelt ebbéli szándékának, de érveket nem találnak „benyomásaik" bizonyítására.) A költő először boldog, aztán – utolsó levele azt bizonyítja – valami mást tervez. Kapcsolatuknak a szárszói állomás tehervonata vet véget.

A Flóra-versekben a szerelmi költészet minden varázslatát, igézetét, bizakodását, törékeny reményét, szívfájdalmát együtt találjuk. Van továbbá a Flóra-oeuvrenek egy számunkra fontos sajátossága. Itt nem bukkanunk a *Nagyon fáj*hoz, az *...aki szeretni gyáva vagy*hoz és a *Ne bántsd*hoz hasonló, izzó gyűlöletű versekre, rontó igékre. József Attila Flórát soha nem átkozza versben. Azt hiszem, ez mindennél többet mond.

„A titkokat ne lesd meg"

József Attila – szerelmei és több elemzője szerint – egyszerre volt kamasz és felnőtt, szerető férfi és gondoskodást igénylő csecsemő, öntudatos költő és kétségbeesett, tanácstalan gyermek. Szerb Antal azt írja az élő alakra emlékezve, hogy mindig a végső, örök, megválaszolatlan kérdésekre keresett feleletet, a „legvalószínűtlenebb időpontokban és legszokatlanabb helyeken (...) behatóan és lelkesen fejtegette világnézetét. Túlságosan ártatlan volt ahhoz, hogy tudja, az emberek a legvégső kérdések iránt érdeklődnek legkevésbé." Szerb – a magyar irodalom legérzékenyebb, legnagyobb befogadója – röviddel halála előtt, 1944 szilveszterén, a balfi munkatáborban Shakespeare-ről és József Attiláról beszélt fogolytársainak. Nem véletlenül fordult hozzá a pusztulás árnyékában. József Attila ugyanúgy a veszendőség költője, miként az utópiáé, a szebb jövőé. Verseiben a végső igazságokig nőtt fel, ám a valóságban idáig sohasem jutott. Egyéniségének „feminin" és „infantilis" vonásai – Valachi Annát idézve – magánemberként gátolták személyiségfejlődését, létélményét és világszemléletét viszont univerzálissá tágították.

Tehetsége legfontosabb összetevője az átlagot meghaladó érzékenység volt. Pszichiáterek tépelődtek azon, hogy a zsenit lehet-e, szabad-e analizálni, „meggyógyítani". Érzékenysége elvesztésével együtt nem vész-e el kreativitása is? Ha József Attila összeomlását, betegségét valamilyen címkével ellátjuk, bizonyos fokig megnyugszunk, holott gyakran csak nevet adunk az ismeretlennek, anélkül, hogy valóban megismertük volna.

A titok titok marad: miképp volt képes széteső személyisége, tagadhatatlan pszichózisa ellenére hibátlan, majdnem mindig tökéletes verseket írni. Felfoghatatlan.

A gyógyult, talán önmagát túlélt József Attila valószínűleg kitűnő, de nem az általunk ismert megrendítő, rejtelmeket faggató, végső titkokat kereső költő lenne. A Védákban található egy rövidke történet Gargi hercegnőről, aki a titkok titkát feszegetve teszi fel sorra kérdéseit Jádnyavalkjának, mígnem a következő választ kapja: Ne kérdezz tovább, Gargi, mert a fejed megpattan. Azt az istent kérdezed, akit nem szabad kérdezni. Ne kérdezz tovább, Gargi.

József Attila tovább kérdezett. Mi azonban álljunk meg itt.

(*Lyukasóra*, 2005/4. szám)

BODOSI GYÖRGY

Aki olyan, mint az…

(Részletek egy könyv kihagyott fejezeteiből)

– Hagyja ki ezeket a helyeket – kérte Flóra, amikor megmutattam neki Illyés Gyula *Tihanyban* című könyvem összeállított anyagát. – Nem énrólam szól a könyv, hanem a tihanyi házról és Illyés Gyuláról – tette hozzá.

Beleegyeztem, bár csonkának éreztem így az írást. Flóra nem azt kérte, hogy soha ne publikáljam a tőle hallottakat. Várnék még most is – de sürget az idő. Öregszem. Ki tudja, meddig tudok eleget tenni a feladatnak, hogy élményeimet másokkal megosszam.

Flóra érdekes és páratlanul értékes szereplője a magyar irodalomnak. Nincs hozzá hasonló. Közel egy időben két géniusz írta hozzá szerelmes verseit. József Attila versei költészetének új s tragikus módon utolsó fejezetei. Szerelmét nevén nevezve teljesen magáénak érezte. S mikor Flóra számon kérte tőle, azzal védekezett, hogy vágyai elragadtatásában túlozta el a valóságot. József Attila heves vérmérsékletű udvarlók közé tartozott. Nehezen tudott várni, sürgette a választ, a döntést. Flóra pedig halogatta. Nem örült, hogy kapcsolatuk nyilvánosságra került. Hogy nevét olvasták, hallhatták mások is. Kérte a költőt, próbálja meg félrevezetni a személyére kíváncsiakat, ne jelenítse meg felismerhetően. „Versben nem tudok hazudni" – válaszolta büszkén a költő. Igazat mondott, mert az, hogy képzeletében, vágyaiban előresietve várta, remélte szerelmük teljesedését – nem volt hazugság.

Illyés szerelmes versei között alig akad olyan, amelyben kiírta volna ihletője nevét. A *Nehéz föld* kötetben a *Föld alatt* című versében olvasható Orosz Anna neve. Ám amikor barátja, a Párizsban élő Gara László franciára fordítja, nem Orosz, hanem *orosz* Annának hiszi, Illyés pedig nem igazítja ki a tévedést. Gara csak később, a *9 Rue Budé* megjelenése után eszmél. Tüskés Tibor idézi Illyésről írott monográfiájában, hogy Orosz Anna miként vélekedett a költő írói szavahihetőségéről: „te nem is tudnál talán, ha akarnál sem, pontosan úgy elmondani valamit, ahogy épp volt". A költőnek nem is kell „úgy elmondani valamit", ahogyan az épp volt. Úgy kell fogalmaznia, hogy irodalmilag értékes alkotás váljék az élmény-, vagy emlékezetanyagból. „Illyés valósághűsége nem fotografikus", jegyzi meg ugyanitt Tüskés.

Néhány irodalomtörténész azt állítja, hogy Illyésnek kevés szerelmes verse van. Pedig jó kötetnyit írt, csak éppen kevesebbet foglalkoztak velük, mint a más tárgyúakkal. S az sem áll, hogy nem eléggé líraiak, hanem inkább tárgyszerűek ezek a költemények. Az 1935-ben kiadott *Szálló egek alatt*ban olvasható *Szerelem* című versét idézem, hogy ennek ellenkezőjére figyelmeztessek. Akár Verlaine tolla alól is kikerülhettek volna ezek a finom és mély erotikájú sorok:

„Járok habok gyanánt futó finom havon,
mint egy tűnt lét felé s föl-fölszippantgatom
egy szép szigetvilág édes gyantaszagát
két kezemen maradt szerelmed illatát."

Ugyanebben a kötetben van egyik legszebb szerelmes verse, a *Testvérek* című. Inspirálójáról sincs több „háttérértesülésünk", mint arról, hogy az idézett vers ihletője ki lehetett.

Izsák könyve foglalkozik a legbővebben Illyés szerelmi költészetével, igaz – az egyik címszavában „mámortalan"-nak nevezi. Részletesen taglalja a Flórához írott korai verseket is. Gara az 1965-ben kiadott könyvben, *Az ismeretlen Illyés* című életrajzban alig néhány sort szentel e témának. Nyilván tapintatból, vagy a házaspár kérésére. Tüskés Tibor is jóval kevesebb kommentárt fűz e versekhez. Talán valamely ki nem mondott kívánalomnak tesz lovagiasan eleget. Ezt – a szavakban soha el nem hangzott kérést – Illyés azzal nyomatékosította, hogy ő maga sem írta le verseiben Flóra nevét. Fogadalmát csak egyszer szegte meg. Az 1981-ben közreadott *Őszi vendéglátás*ban, a vers azonban nem a szerelemről szól:

„Gyerünk Tibor. No, vendég, menj elől te
(nyolc évvel bátyám). Élünk! És mosolyra
vár bennünket benn Böbe s Flóra –
Dehogy tartozik ez a nőkre."

Két költő, két különböző alkat, vérmérséklet. Az egyik előresietve, eltúlozva éli át rajongását, a másik elrejti intimitásait, kevesebbet beszél róluk, mégis feltárja érzelmeit.

Előbb Illyés szeretett bele Flórába. 1936-ban látta meg, s szavai szerint, akkor kapta a „végzetes ütést". Flóra is leírja: benne is fellobbant a férfiéhoz hasonló erős rokonszenv, de mind a ketten elhallgatták érzéseiket, mert – noha első házassága megromlott már – a költő nős volt. Lehet-e érzelmeinknek, szívünk belső óhajainak ellentmondani? Nehezen. Illyés akkor „hátrált meg", amikor, hónapokkal később, József Attila közreadott verseiből arról értesült, hogy Flóra már máshoz tartozik.

Illyés többnyire nem az élmény átélésének melegében írta verseit. Az emlékezés segítette alkotásainak tökéletesítésében. Talán ezért nem találunk egész *oeuvre*-jében olyan verset, amely a „végzetes ütés" idejében született volna. Naplójegyzeteiben is jóval később, 1961-ben beszéli el annak élményét.

Flóra, miközben készülő könyvem anyagát gyűjtögettem, az egyik beszélgetés során elmondta, melyek azok a versek, amelyeket Illyés már őhozzá írt. Az 1938-ban megjelent *Hűtlen jövő* című kötetből négy ilyent említett. Elmondása szerint a *Dűlő út* című az első róla szóló Illyés-vers. Hogy mikor, melyik találkozásuk inspirálta, arról nem beszélt. A versből azonban nagyjából kiolvasható a helyszín:

„Ide hoztalak.
A dűlő utakon, mint színfalak
mögött, hol semmi díszlet,
csak por, huzat és egypár ingatag
kellék (kereszt) és őgyelgő alak,
itt ismersz engem is meg;
szerelmem, itt ismered meg magad:
hogyan fűzöd sorsodba sorsomat."

A naplójegyzetek pedig sejtetik, hogy 1938 tavaszán történhetett a találkozás. Illyés 1938. január 8-án írja le még távirati stílusban Flóra nevét a naplójába: „Villamosbérlet. Gyántiak. Flóra." Négy nappal később, 12-én már bővebben:

„Elegem van. Felhívom Flórát, ha vele lehetek együtt, hagyom a többieket. Igen kedvesen, azonnal jön. A siklónál találkozunk, gyalog megyünk fel a várba, beülünk a Gyulay vendéglőbe, megebédelünk (...)"
Később is van egy kipontozott kihagyás a szövegben. Talán egyszer ezeket is elolvashatjuk.

Egy másik, Flórához írott verse az *Esős, de még enyhe* címet viseli. Búcsúzásról, elválásról van szó, s emiatt azt hihetnénk, az első feleségéről szól, akitől éppen ez évben – 1938-ban – válik. Igaz, hogy nem fél évig tartó házasság után.

„Isten veled, Édes, félévig sütött,
leáldozik arcod hegyeim mögött.
S forr az ősz a völgyben, zúg a laposon,
mint tavaszi ár, de sárga, piroson.
Álmodol velem még? Így láss: habokon
lépdelek, egyszerre némán lebukom."

1938 kora őszén írhatta ezt a verset. Akkor, amikor éppen úgy döntöttek, hogy nem találkozhatnak többet.

A *Vidéki állomáson* és az *Alkonyat* című versek is egy-egy találkozásról szólnak. Egy 1939-ben, a *Külön világ*ban megjelent vers, az *Éjfél után* viszont az imént felsorolt négy verset is meg kellett előzze. Tartalma szerint nyilvánvalóan:

„Kirakom a kést, az órát, a vén
naptárt, a sok súlyt, papirost;
ülve magamban az ágy peremén,
nem bánom, nem fáj az se most,
hogy nem vagy az enyém,
hogy melléd nem én
fekszem s tudom, hogy nincs is rá remény."

1937 tavaszán, József Attila Flórához írott versei hozhatták lemondó, rezignált hangulatba Illyést.

Flóra szerint az 1939-ben kiadott kötet versei sem mind hozzá íródtak. A *Szép ha fiatal fön*, a *Csend* és *Hallgattam* című versekről azt mondta, hogy azokat még az első feleség, Muca inspirálta. A többi szerelmes verset azonban már ő. Közöttük Flóra is a *Külön világban*t, a kötet címadó versét érezte a legszebbnek:

„Nagy fényben alszom el. Álmomban úgy szeretlek,
múltamba is már beeresztlek.
Gyermekkoromban
jársz fel-alá velem – ha est közelget,
nevetve rántsz kézen anyámnak
hívó szavára, tán anyám vagy –
Ismerlek: mosolyodban
forgok, heverek, végre megnyugodtan."

Pedig nem gyermeki szerelem az érett korúaké; mindketten túl vannak a harmincon. Van mit remélniük a jövőtől, de ott vannak lelkükben azok az árnyak is, amelyekkel gyermekként, egymást kézen fogva lehet csak megküzdeni, ahogy Eurüdiké a fény felé vezette a másikat. Illyés több verse is kifejezi ezt az érzést-gondolatot, legszebben talán a *Könnyű* címet viselő:

„Kezed kezembe
tekintetem tekintetedbe már
mint folyó a mederbe
mint szájra a pohár
Alakod könnyű képe rezge
fénnyel színnel tömött fejembe
mint őszi fák
lombjába ha csak egy madár.
Elrendeződik a világ."

A versek kötetbeli sorrendje nem követi az időrendet. Illyés ezt soha nem tartotta fontosnak. Nemcsak a témákat nem választotta szét, hanem az első feleségéhez írott verseket sem a többitől. A szerelmes vers Flóra szerint sem egyetlen személyhez szól, hanem mindenkihez, akit megérint. E tétel bizonyítékaként ő maga éppen József Attila *Ódá*ját említi, amit a költő – Attila – megismerkedésük elején úgy szavalt el neki, mintha hozzá írta volna. Ő akkor úgy érezte.

Nem kell hosszasabb elemzés, hogy észrevegyük: József Attila *Flóra-versei* mások, mint Illyés Gyulának alig valamivel későbbi költeményei, ugyancsak őhozzá.

Nem annyira a verset inspiráló személy tulajdonságai, sokkalta inkább az írásra késztetett költő személyisége, érzéseinek-érzelmeinek, eszmevilágának gondolatai határozzák meg, hogy milyenek a versek. Két költő egyazon nőhöz szóló versei ezért különbözők, bár néhány szempontból van hasonlóság. Ez a helyzet más esetben is? – kevés a példa, még világirodalmi is alig van arra, hogy két nagy költőt ugyanaz a nő inspirálná, szinte egyazon időben.

A századelőn az orosz szimbolista Blok és Belij írt egyidőben verseket Ljuba Mengyelejevához. Blok és Belij szerelemféltés miatt párbajra hívták ki egymást. A '30-as évek atmoszférája más. József Attila és Illyés vetélytársak voltak, de hármasban soha nem találkoztak, nagyobb társaságban sem, legfeljebb hangversenyen, vagy színházi bemutatón. Nemcsak azért nem keresték egymás társaságát, mert Illyés nem akarta, hogy – ami szerelemben oly gyakran előfordul – az érzések megzavarosodjanak. A két költő kezdetben szoros barátsága már előbb megromlott. József Attila nehezen viselte el Illyés sikereit, többek között azt, hogy nem őt, a szocializmus költőjét hívták meg a moszkvai írókongresszusra, hanem Illyést. Illyés viszont József Attila Babits kötetéről írt lekicsinylő kritikája miatt neheztelt meg. Tetézte mindezt József Attilának Babitsot elmarasztaló verse. Elhidegültek egymástól. Nem volt nehéz a már beteg, rossz idegzetű József Attilával elhitetni, hogy az 1937 júniusában a *Nyugat*ban megjelent Illyés-vers, a *Szolga* őt célozza. „Téged szeretnek, könnyen értenek" – válaszolta híres versében, mely nem vádaskodás, hanem szomorú, lemondó összehasonlítás:

„Én túl magasra vettem magamat
s nehéz vagyok, ezért süllyedtem mélyre."

Ha volt „golyóváltás" a két költő között, akkor a *Szolga* című vers miatt volt, s nem a szerelemféltés okán. A költők – nagyok, kicsik egyaránt –, akárcsak a más foglalkozású emberi lények, vetélkednek egymással, ez szinte természetes. Illyés ugyan egyidőben gyakorolt olyan költői módszert, amely szabadon vett át sorokat, mondatokat, gondolatokat, képeket költőtársaktól, mert – mint vallotta – a költészet műfajában az eredmény a fontos, a cél, s annak érdekében közösen is lehet és

kell működni. Más alkalommal azt fejtette ki, hogy versenytárs minden költő, a teljesítményeket össze szabad, és össze kell mérni. József Attila ez utóbbi nézeten volt. A vézna, kevéssé mutatós férfi sem alkatával, sem származásával, sem öltözködésével nem keltett figyelmet, vagy vonzalmat a nőknél. Menyasszonyjelöltje, Vágó Márta többször megjegyezte róla szóló könyvében, hogy barátnői, ismerősei mennyire leszólták amiatt, hogy ilyen jelentéktelen férfi társaságában mutatkozik a strandon, vagy egyebütt. Említi azt is, hogy egy ízben József Attila Illyés egy versének képeit, metaforáit a maga versével hasonlítgatta össze, s hosszan fejtegette, hogy mennyivel erőteljesebbek, kifejezőbbek, találóak az ő sorai.

Flórát is verseinek szépsége, ereje hódította meg. Igaz, nem egyedül csak ez. A lélek vizsgálatában akkor már jártas nő azonnal észreveszi, hogy a zseniális költő szerencsétlen sorsú és beteg ember. *„Cet être souffre, donc je l'aime"* – idézi Jean Marie Guyau francia filozófus-költő szavait. Idézhette volta Dosztojevszkij valamelyik hősének, akár Miskin hercegnek alakját is. József Attila korántsem elégedett meg azzal, hogy szánalomból szeressék. Teljességre vágyott, gyorsan és azonnal célba akart érni, mint általában a türelmetlen szeretők. Gyönyörű verseket írt Flórához, amelyekkel valóban új korszakot nyitott költészetében. Tudatosan választotta el a Flóra inspirálta verseit az addig írottaktól:

„Úgy kellesz nekem, Flóra, mint falun
villanyfény, kőház, iskolák, kutak:
mint gyermekeknek játék, oltalom,
munkásoknak emberi öntudat."

Ezekben a versekben oly természetes egyszerűséggel egyesítette a szerelem igazságát a szociális törekvések fontosságával, és tisztánlátással, mint előtte semmilyen nép semmilyen irodalmi korszakában senki.

Elég ránéznünk Flóra korabeli fényképére, hogy megértsük, miért ragadta meg mind a két költőt. Illyés írja, hogy már a hangjába is beleszeretett. Flóra átlagosnál magasabb műveltsége, sokirányú fogékonysága, s nem utolsósorban választott mestersége fokozták iránta az érdeklődést. Gyermekkoráról, ifjúságáról elmondott nekem néhány fontos részletet, melyeket feljegyeztem ugyan, de – kérésére – akkor kihagytam a könyvből.

Flóra apjáról Illyés bőven ír a későbbi naplójegyzetekben, de anyjáról alig. Flóra édesanyja korán árvaságra jutott. Dolgoznia kellett. Eközben nagy szorgalommal tanult és képezte magát. Iskolái végeztével állást vállalt a fővárosban. Ott ismerkedett meg nála jóval idősebb férjével. Állását a férjhezmenetel után is megtartotta. Akkor is dolgozott, amikor gyermekei – két fia és két lánya – megszülettek. A harmadik gyermek után a család Pest belvárosából egy nagyobb kertes házba költözött, Kispestre. A szülők vállalták, hogy onnan járjanak be dolgozni, mert szerettek kertészkedni. A gyermekeiket is erre nevelték. Hasznos növényeket ültettek és szemet gyönyörködtető bokrokat, virágokat. Flóra apja kertészeti szakkönyveket vásárolt, és folyóiratokat járatott. Flóra ekkor szerette meg a természetet, s a benne való munkálkodás örömét. Gyakran láttam őt, ahogy kezére kesztyűt húzva gyomlálgat, kapálgat, öntözget Tihanyban.

Korán megszerette a könyveket is. Amikor még nem tudott olvasni, anyja meséit és éneklését hallgatta. Dunántúli népdalokat, ritkábban műdalokat. Petőfi Sándor költeményeiből olvasott fel gyermekeinek, késő délután, vagy este, lefekvés

előtt. S ha anyja nem ért rá, apai nagyanyjuk, vagy a Tini néninek nevezett nagynéni volt a felolvasó, vagy mesélő.

Nagy családi könyvtáruk volt, amelyből Flóra szabadon válogatott. Első komolyabb olvasmánya – emlékezete szerint – De Amicistől *A szív* című romantikus regény volt, majd Mark Twain *Koldus és királyfi*ja. Került kevésbé kvalitásos könyv is a kezébe, ezek közül a *Flóri könyvére* emlékszik. A fiúkkal együtt olvasta Verne Gyula és May Károly kalandregényeit, csaknem valamennyit. A klasszikusok közül Goethe, Schiller és Heine munkáit, költeményeit eredeti nyelven ismerte meg. Apjuk másik nagy szenvedélye ugyanis a nyelvtanulás volt, azt akarta, hogy gyermekei is tudjanak idegen nyelven olvasni és beszélni. Ha németül vagy franciául szólt hozzájuk, elvárta, hogy azon a nyelven feleljenek, és német kisasszony is lakott a házban.

Apja irodalmi műveltsége meghaladta kora átlagos színvonalát. A polcokon ott volt a teljes Molière és Shakespeare. A nagy orosz regényírók művei: Tolsztoj, Dosztojevszkij, Turgenyev, Csehov, és mások munkái. Jókai és Mikszáth regényei díszkiadásban. És lexikonok, történelmi munkák tucatja. Olyan könyvek is voltak persze, amelyeket Flóra nem vett a kezébe: a családfő hivatásához – kúriai bíró volt – nélkülözhetetlen jogi szakkönyvek.

A kispesti családi házban töltötte Flóra ifjúkorának nagyobb felét, s csak a '40-es évek legelején költöztek át a Rózsadomb akkor még eléggé elhagyatott részén épült házukba. Flóra Kispestről járt be naponta villamoson egy állami középiskolába, majd később a Bölcsészkarra. Orvos szeretett volna lenne, mert már akkor élt benne a vágy, hogy a bajba jutottakon segítsen. Apjának sikerült lebeszélnie őt erről a tervről. Magyar-német-francia szakos tanári pályát választott, egyszerre három szakot, ami nem kis erőfeszítést kívánt akkor egy diáklánytól. Úgy szerzett oklevelet, hogy néhány szemesztert a párizsi Sorbonne-on hallgatott. De elhatározta, hogy a nyelvtanári pálya helyett a gyógypedagógiai hivatást választja. További szemeszterek után, egyetemi tanulmányai végén – ez akkor ritkaság volt – ledoktorált.

Ezt követően a Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskolán díjazás nélküli gyakornok lett. Abban az időben – a két világháború között – a diplomások nehezen kaptak fizetett állást. Flóra pedig adott arra, hogy miként egykor az édesanyja, maga tartsa el magát. Tanítványokat szerzett, magánórákat adott. Munkaideje felét Szondi Lipót laboratóriumában tölthette, aki kiemelkedő egyénisége volt az Intézetnek. Sorsanalízisről szóló legjelentősebb munkája csak évekkel később jelent meg Svájcban, a második világháború után, de már akkor annak anyagán dolgozott. Munkatársainak, így Flórának is az volt a feladata, hogy a genoteszthez nélkülözhetetlen személyiségvizsgálatokat végezzen. A Rorschach-féle tesztet a korszak kiemelkedően érdekes egyéniségeinél, jelentős íróknál és művészeknél is megcsinálták.

Flóra szívesen vállalta a munkát, de sportolni, kirándulni, szórakozni is szeretett. Nem volt sem magányos, sem társaságkerülő. Nyaralásuk idején, Tihanyban testvéreivel rögtönzött táncmulatságokat szerveztek a parton, amire még a zenét is a család His Masters Voice-típusú gramofonja szolgáltatta. – Jó dolgunk volt – emlékezett vissza Flóra, egy-egy lányra két-három táncos is jutott.

Udvarlók, kérők forgolódtak körülötte. De ő olyan férfihoz akarta kötni az életét, akinek oldalán valami fontosat tehet majd. Nem tudta, hogy orvos, tudós, mérnök, művész vagy társadalmi változásokat sürgető filozófus lesz-e ez a férfi, de

ilyen emberre várt. Túl a harmincadik évén aztán, szinte egyidőben, két nagyszerű ember került a közelébe. Először Illyés. Tőle távol tartotta, hogy nős volt. Később József Attila kezdett udvarolni neki. Tőle a szárszói tragédia, a költő önkéntes halála választotta el, végleg. Mélyen megrendült és el akarta hagyni az országot, Brazíliába készült, hogy egy ismeretlen világban folytassa hivatását. Illyés feléje nyújtott kezét elfogadta. Szükségük volt egymásra, mindketten válságos helyzetben voltak.

Illyés későbbi köteteiben közreadott szerelmes verseiben nyomon követhető, hogy miként válik a kezdetben forró és nyugtalan lángolás, a szenvedély fokról fokra lobogássá, majd két, egymást kiegészítő, megértő ember szoros kapcsolatává. Ezt a változást már 1943-ban, a *Szembenézve* kötet *Kapcsok* című versében kifejezi:

„a szenvedély majd elmúlik. A boldog
percek, az éj, a kéj már senkié (…)
De jönnek majd új közös kapcsok, láncok,
megtartóbbak mint minden karolás:
futnak arcomon, arcodon aráncok
s majd fonalai őszülő hajaknak
tanítják, mi az összetartozás,
amelyet ketté Isten sem szakaszthat."

1961-ben veti papírra, mint valami készülő regény vagy novella vázlatát, az alábbi szavakat:

„Kétszer támadtam szerelemre iránta,
Testi szépség. Okosság.
Aztán 15 év múlva a jelleme."

Ez a tizenöt év múlva nem 1961, hanem 1951! Illyés ekkor költözik le hosszasabb időre, egyedül, Tihanyba. Menekül a fővárosban tomboló terror, a deportálások, meghurcolások, bebörtönzések elől. Legtöbb barátja üldözötté válik, alig számíthat másra, csak feleségére, aki ezeket a súlyos időket segít átvészelni, túlélni.

Illyés szerelmi költészete terjedelmében óriási. Köteteinek sorozatából kigyűjtve vaskos kötetet tenne ki. Flóra iránt érzett szerelmének második fellobbanása olyan verseket inspirál, amelyekben nem az érzékiség, hanem a lelki összetartozás, az eggyé válás a fontos. Ekkortájt írja egyik versében: „tisztítom magamban az emberiséget". Szerelmi költészetére is ez a megtisztulás a jellemző. Flórát, s rajta keresztül majd az egész női nemet oly tisztelettel fonja körül, ahogyan régi korok emberei, még ősidők parasztjai tették, a *Magna Mater* kultusza idején.

Nem csak Flóra lényéből sugárzott ez az asszonyiság, bár fontos szerep jutott a feleségnek abban, hogy fellobbanjanak még gyermekkora érzései. Egyik prózaversében, a *Gyermekkorom lángjai*ban írta:

„Mária egyszercsak, tízéves korom körül forrón rám küldte varázsát, abban a rideg kálvinista világban is, forrón épp attól, hogy az oly hideg volt. Hogy istennek voltaképp nőneműnek kellene lennie, az a szív vágya. Ha istent nem asszonyi hasonmásra teremtette meg az ember, kultúránk buktatója. Asszonyként, illetve leányként, aki mégis szül neked, anélkül, hogy kevesebbedne, édes tiszta nőként ismeri meg istent: ez kísértett meg."

Akkor írja le Illyés ezeket a mondatokat, amikor a társadalomban egészen másfajta nőideál születik: a fölszabadult „dolgozó nő"-é, aki szabadosan viselkedik.

Illyés a *Dőlt vitorla*-ciklusban megjelent *Az orsók ürügyén* című versében más ideállt állít példaként:

„Oh fölszabaduló női kezek
kibúvók végre a nyállal sodort
fonál rabszíjaiból, a kötőtűk
villámló csuklóbilincseiből,
az írógépek vitustánc-dühéből
simogatásra homoruló tenyerek,
rángó szájsarkat, szemhéj-ideget,
csecsemő ajkat
csitító ujjbögyek,
kezek, szemnyitók, szem-lezárók,
mennyi vár tennivaló még reátok."

Illyésnek – szerencséjére és irodalmunk szerencséjére – volt olyan asszonya, aki ezeket a tennivalókat elvégezte. Az 1968-ban megjelent kötetben, a *Ditirambus a nőkhöz* című poémában még részletesebben és még hangsúlyosabban hirdeti, szinte már prófétálja, hogy a világot az emberiség nem a férfi-elvek, hanem a látszólag jelentéktelen, de fontosabb női-tevékenységek sokaságával tartja fenn. A nő-princípium az igazabb. Illyés gyermekkora, a pusztai cselédség között átélt évek óta az anyák, mamák, nénék világában tapasztalta nőiséghez vonzódott, melyet a Flórához kötődő szerelem új hullámai dobnak felszínre, erősítenek meg. Minden következő kötetében, hátrahagyott versei között is megtaláljuk ezeket a verseket az eszményített nőalakról. Arról a nőről, aki teljes lélekkel állt férje mellett minden viszontagságban. Nemcsak nagy ügyekben, az élet apróbb dolgaiban is. Mindenben. Nézeteik szinte minden lényeges dologban azonosak. Legkivált abban, hogy bajbajutottnak, barátnak, vagy ismerősnek segítsenek, ha tudnak.

Illyést sohasem láttam írógép mellett ülni. Legtöbbször alacsony széken, vagy tuskón ült, összegörnyedve, térdére fektetett papírlapra rótta a betűket. Írása nehezen kibetűzhető. Flóra feladata volt, hogy kéziratait legépelje; és véleményt cseréltek, hogy az írást hová, melyik folyóirathoz vagy laphoz küldjék. Hogy elküldjék-e egyáltalán. Flóra okossága, emberismerete révén sokszor adott jó tanácsot. Illyés heves természetű volt. Gyakran borult indulatba, ha akár őt, akár valamelyik barátját támadás érte. A kényes újságcikkeket Flóra olvasta el előbb, és vigyázott, hogy előkészítse Gyulát, nehogy rossz idegállapotba kerüljön. Óvta a költő alkotáshoz szükséges magányát; idegen látogatókkal először ő találkozott.

A társaságban a viselkedésük erősen különbözött. Illyés szerette vinni a szót; szellemesen társalgott, anekdotázott. Szerette, és el is várta, hogy figyeljenek szavaira. Flóra pedig – olykor szemét is lehunyva – hallgatagon ült a helyén. Közbe csak akkor szólt – szelíden –, ha úgy vélte, tompítania kell Gyula megjegyzéseit. Mert – néhány más életíró vélekedésével ellentétben – Illyés mindig bátran, sőt vakmerőn kiállt barátai és az igazság mellett.

A bizalom közöttük akkora volt – amint azt nekem Illyés néhányszor elmondta – Flórával íratta alá a nevét, s nemcsak a külországokból barátokhoz küldött levelek alá. Senki nem vette észre ezt, kettejük írásjelei megkülönböztethetetlenül hasonlóak voltak. Járatlan vagyok a grafológiában, de tudom: van jelentősége az ilyesminek. Annak is, ha kiderülne: melyikük betűjelei változtak meg, s kezdtek

hasonlítani amazéhoz, akivel úgy döntöttek, hogy egész életüket fogják vállalni felesbe.

Utazni kezdetben mindketten egyformán szerettek. A '70-es évektől fogva azonban Illyést fárasztották már a hosszabb utak. Ritkábban fogadott el meghívásokat külföldre. Aztán – mivel gáláns férfi volt – ha Flóra akarta, engedett óhajának.

Hogyan állhatott volna ellent az olyan asszony kérésének, akit mindenkinél jobban tisztelt és szeretett.

„Nem az álom s a feledés
te mentettél meg estelente"

– írta halálos ágyán még, az utolsó előtti versben. És az utolsóban:

„Azt rendelem: túlélj
és minden lépésed legyen áldott
s bűnt is bűntudatlan ítélj."

Flóra tizenkét esztendőn át gondozta a költő hagyatékát. Rendezte hátrahagyott írásait, naplójegyzeteit, levelezéseit, s más írásait. Engem egyszer – gondolom másokat is – arra kért, hogy írjam meg Illyésről szóló emlékeimet.

Erejét vesztett, erkölcseiben süllyedő, pusztuló társadalomban élünk. Szükségünk van eseményeket hordozó példaképekre.

Temetésén a gyászbeszédekben kétszer is elhangzott: boldog volt-e valójában Flóra. Erkölcsi lény volt, nem akart, és nem is tudott a saját boldogságával törődni. Aki olyan, mint az, akinek két költő is leírta, amilyennek kortársai is láthatták, nem az „önmegvalósítást" kereste, hanem más célokat, feladatokat vállalt a világban és a társadalomban. Úgy élt, ahogyan a század legnemesebben gondolkozó emberei: amíg a világban mások szükséget szenvednek helyzetük miatt (szegénység), állapotuk végett (betegségek és más gyógyítani való szerencsétlenségek), valamint azért, mert vélekedésükben, cselekvésükben korlátozzák őket (szolgaság, szabadsághiány), nem lehetünk elégedettek.

Ez volt a hite. Ezért példakép lányaink, fiaink s a felnőttek számára is. Az ideálok nélkülözhetetlenek a felemelkedést, a megtisztulást kívánó nép és nemzet számára. Bűn lenne titkolni, s nem emlékezni, hogy éltek közöttünk ilyenek!

(*Magyar Szemle*, 1996/1. szám)

KABDEBÓ TAMÁS

Flóra

Mielőtt az '56 miatti megtorlástól való félelem szélnek eresztett volna, az ELTE bölcsész karán voltam magyar szakos egyetemista. Szakdolgozatomat egy József Attila-témából készültem írni. A munka címe ez lett volna: „annak égi mása".

Arra voltam kíváncsi, hogy milyenek voltak valójában Attila legnagyobb szerelmei, tehát Vágó Márta, Szántó Judit, Gyömrői Edit és Kozmutza Flóra.

Szántó Judittal 1950-ben találkoztam az Erzsébet téren. Nagynéném mutatott be neki, de a megilletődöttségtől a köszönésen kívül egy szó nem jött ki a számon. Judit fehér, kemény, szoborszerű nő volt.

Vágó Mártával nem hozott össze a sors.

Gyömrői Edittel Londonban találkoztam 1960-ban, a Polish Hearth Clubban. Annyian körülzsongták, köztük a két Szabó is, a Zoltán meg a Csé, hogy nem volt módom beszélgetni vele. Emlékszem azonban egy faggató kérdésre és az ő feleletére.

„Hogyan vette rá József Attilát, hogy összeírja a *Szabad ötletek jegyzékét*?"

„Nem én vettem rá, ő ajánlkozott." (E bögyös öreg hölgy egykor vonzó teremtés lehetett.)

Hittem is, nem is, amit mondott, de majdnem biztosra vettem, hogy az irodalom célja Edit várának bevétele volt. Az ostrom kudarccal végződött.

Jó kép- és arcmemóriám van. Az ötvenes években három olyan képet ismertem, mely Flóráról készült, annak házassága előtt. A két fénykép gyatra volt, a ceruzarajz sugárzóan tökéletes. Életemben hatszor láttam Flórát, de már nem ilyennek. Először a Magyar Tudományos Akadémián, az első sorban ült, férjét, a Victor Hugo verset felolvasó Illyés Gyulát figyelte. Messze volt tőlem.

Másodszor Londonban, egy 1967-es Illyés-esten, ugyancsak a Polish Heart Clubban. Csak abból ismertem fel, hogy alacsony volt, fölnézett a költőre, aki előadása végeztével karonfogta őt.

Pár nappal később egy Knightsbridge-i (ez London egyik elegáns környéke) cukrászdában találkoztam az Illyés házaspárral. Flórának bemutattak – Cs. Szabó László tette ezt –; kis keskeny kezének kézfogása határozott volt. Nem volt időnk szót váltani, Illyés volt a központ, a téma s az ő szavába vágott időnként a két Szabó.

Negyedszer és ötödször ugyancsak Knightsbridge-ben találkoztunk, ahol Illyésék kölcsönlakásban laktak. Elmeséltem már máskor, hogy részben a készülő Illyés-fordítás köteteimről volt szó, részben a teaforralóról, melynek Illyésék elsuvasztották a tetejét, én pótoltam.

Itt ismertem rá igazán Flórára. A rajzon oly domináns két szeme még teljes fényében ragyogott, bár a szemgolyók visszakoztak már a szemüregben, egy-egy szarkaláb fészkelt már sarkukban és finom bőrkarikák övezték őket. De a mélytüzű tekintete felejthetetlen volt. Míg a városban járva kosztümöt viselt – sminket sohasem –, a lakásban fehér blúzt, szürke kardigánt, hasonló szoknyát. Akkor és mindahányszor barna magas szárú cipő volt enyhén dagadtnak látszó lábán. Úgy tűnik

elsőrendű feladatának tartja, hogy férjére figyeljen, annak, a beszédében előforduló hibáit finoman kijavítsa és emlékezzen arra, amit Illyés már jószerivel elfelejtett.

Hangja olyan volt, mint egy halk fuvoláé, mozdulatai, mint egy, a fiókáit óvó madáré. A második látogatásomkor megértettem, hogy lehetett az, hogy a 20. század két csaknem legnagyobb költői egyénisége beleszeretett.

Meghívására mentem el hozzájuk ebédelni, a balatoni villába, 1975 nyarán. Ottlétemet Illyés naplója is megörökítette. Flóra húslevest főzött, első fogásként, lábosban hozta be. Egyszerű kartonruháját fehér kötény fedte.

Egy ponton, míg Illyés a teraszon ülve egy könyvbe lapozgatott, én, a már kávét készítő asszony után kisurrantam a konyhába. Legalább egy kérdést szerettem volna föltenni, Attilával kapcsolatban, olyankor, amikor azt a szerencsés vetélytárs nem hallja. Volt rá idő, mód, alkalom – de elhagyott a merszem.

Évekkel később, amikor Attilával való levelezését közölte, választ kaptam könyvéből a fel-nem-tett kérdésre. Igen, szerette Attilát, de nem szerelemmel. A gondoskodás, a bűvölet és a szánalom vezette őt az úgynevezett mátkaságig.

Illyést szerette elejétől végig.

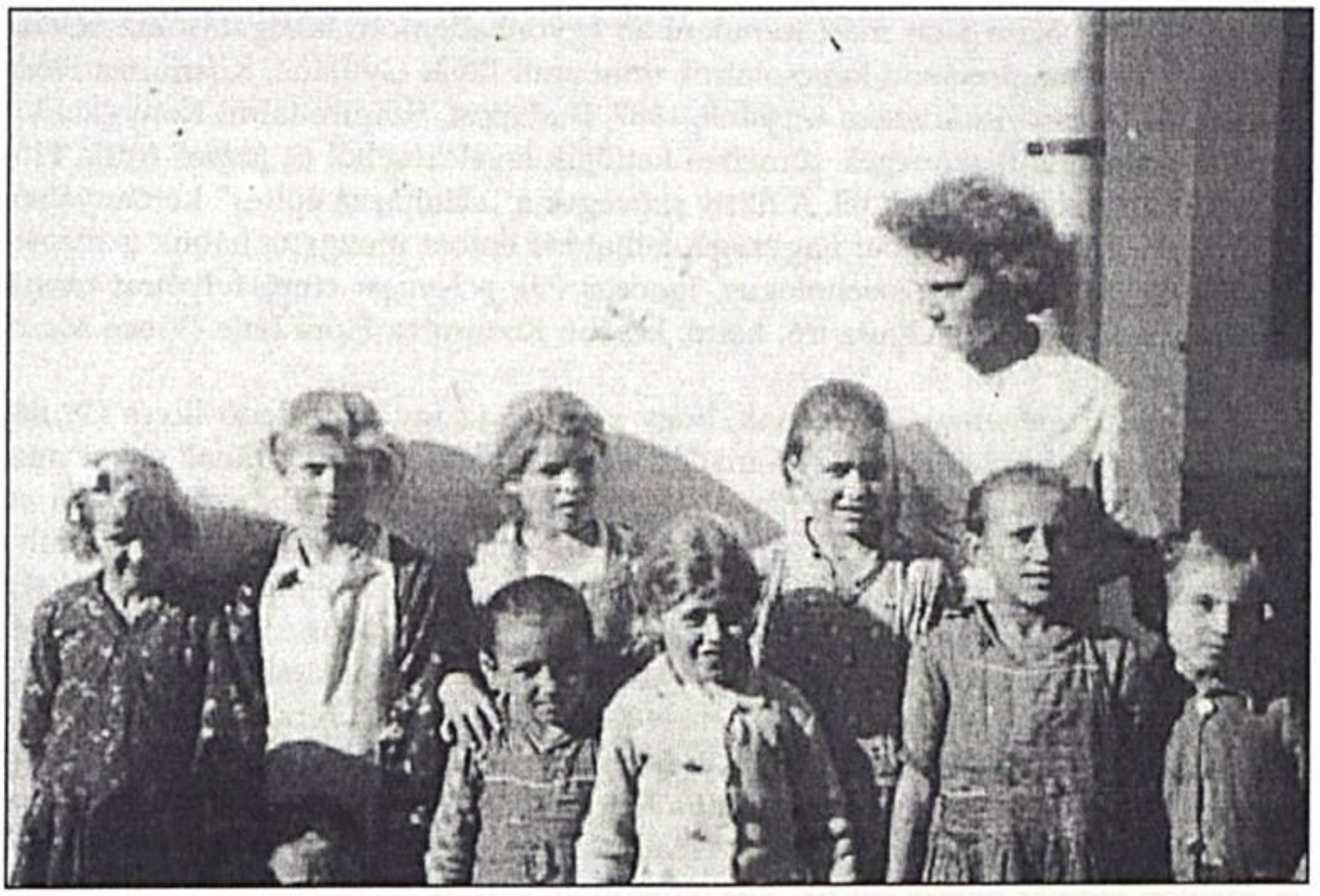

Dobozi gyerekek között

VÉGH KÁROLY

„Rejtelmek ha zengenek"

Az *(m)Színház* próbájára már a közönség is beülhetett. A lepusztult Józsefvárosi Színház színpada rideg, szürke-fekete környezete időtlenné válik. József Attila utolsó kilenc hónapjának eseményei zajlanak szemünk előtt: fiktív képek és jelenetek öt színre és gordonkára. A színház: „struktúrán kívüli szabad csapat". Illés Edit, a szerkesztő, dramaturg, rendező fogalmaz így. Ők vállalkoztak arra, hogy a programokkal zsúfolt József Attila Emlékévben értelmezzék, újrafogalmazzák és bemutassák József Attilának talán az egyik legérzékenyebb, legsebezhetőbb kapcsolatát: Kozmutza Flórával. Valóságos elemek keverednek a fikcióval, tudatosan törekednek arra a hatásra, hogy a nézőkben asszociációk sora induljon el.

Mintha József Attila reinkarnációja lenne az őt megjelenítő Soós Attila. Változékony, robbanékony, csendes szavával is meggyőző. Fizikai habitusában is hasonlít Attilára. Mondják a szereplők, hogy érezték a próbákon, mintha maga József Attila is jelen lett volna. Flóra (Halas Ada) hallatlan érzékenységgel, szerepbeli segíteni akarással, törődéssel, tiszta szép szövegmondással van jelen. Alázattal beszél erről a kapcsolatról. Nem akar mást mondani az agyonhallgatott, találgatásokra sokáig okot adó, félremagyarázott kapcsolatról, mint amit Illyés Gyuláné, Kozmutza Flóra könyvében (*József Attila utolsó napjairól*, 1987, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó) leírt. Az elhangzott szövegek zömében kettőjük levelezéséből és József Attila Flórához írt verseiből épülnek fel. A fiktív szövegek a „színházzá építés" kötőanyagai. A fikciót erősíti, hogy ember nagyságú, láthatóan ember mozgatta bábuk is megjelennek: dr. Bak Róbert pszichológus, Ignotus Pál, a *Nyugat* című folyóirat utolsó főszerkesztője és Illyés Gyula író, költő, később Kozmutza Flóra férje (Vince Marci megjelenítései).

A rendező megengedi magának, hogy például az így megjelenő Illyés Gyulát idős emberként ábrázolja, ahogy a mai generáció emlékszik rá. Flórának ekkor még nem volt kapcsolata későbbi férjével. Mégis, mintha az elhangzó szövegekből az embernek latolgatnia kellene, hogy József Attila vagy Illyés pártjára álljon. Mintha a rendező egyértelműen József Attilára szavazna. Nem kellene. Nincs szükség kényszerdöntésre. Különösen nem a napvilágra került dokumentumok ismeretében. Rendezői „fogásai" viszont tele vannak finom utalásokkal: Szántó Judittól kölcsönzött bőrönd jelenet, vagy a leheletfinom sál, melyet Tersánszky Józsi Jenő adott kölcsön Flórának, mikor Attilával hármasban sétáltak. Az előadásban ez a sál is poézissá lényegül. Hol felszáll, mint a lebegő füst, hol eltűnik. Ezernyi apró momentumból, szemcséből áll össze az előadás. Helye van itt a „lélek gordonkának" is, melyen Molnár Balázs játszik, visszafogottan, jelzésszerűen. Az előadásnak is ez a legfőbb jellemzője: az elegáns mértéktartás, a tiszta, sallangmentes versértelmezés és interpretálás. Tényi Anett (mint Szántó Judit, József Jolán, József Attila és Ignotus Pál takarítónője szerepeiben) is hozzájárul ehhez az élménydús előadáshoz, valamint Pollák László, mint a balatonszárszói állomásfőnök.

Illés Edit rendezésében érezhetően ott munkálnak Fodor Tamás színházában, a Stúdió K.-ban, valamint a szolnoki Szigligeti Színházban eltöltött évek tapasztalatai. A „szabad csapat" Hrabal *Világbüfé* című darabjában debütált, helyet kért magának az erősen megosztott magyar színházi struktúrában.

Flóra

József Attila Flóra-verseinek mélyebb értéséhez szükséges azoknak az eseményeknek a számbavétele, melyek József Attilával történtek. Különösen így van ez Flórával való kapcsolatával. A találgatások, félreértések, félremagyarázások tisztázásában sokat segített Kozmutza Flóra 1987-ben megjelent könyve, valamint az e témában írt tanulmányok (Beney Zsuzsa, Janzer Frigyes stb.).

Kozmutza Flóra 1937. február 20-án találkozott először személyesen József Attilával Dániel Annáék lakásán. Sándor Kálmán szerkesztő, író hozta magával József Attilát a társaságba, és kérték fel őt, hogy az akkor igen elterjedt pszichológiai vizsgálatot, a Rorschach-tesztet készítse el. A személyiségvizsgáló teszt ekkor befejezetlen maradt. Jóval később, dr. Bagdi Emőke és dr. Láng Iringó klinikai pszichológusok dolgozták fel, természetesen „feltételezve" a hiányzó részleteket. Ebben az elemzésben kialakított személyiségképről írják: „A személyiség csak a fantázia szabadságában képes megélni a felszabadultság, tehermentesülés és «szabadság» érzését. Ezért valószínű, hogy a teremtő fantázia eszközeivel és produktumaival önmaga legfőbb lelki egyensúlyfenntartó módját dolgozta ki, amely megvédheti és megtarthatja a lelki egészség határai között."

Dániel Anna így írt erről az első találkozásról: „József Attilának «bevégeztetett», amikor Flóra a maga arkangyali sugárzásában leült mellé a pszichológiai Rorschach-teszt pasztellszínű képeivel. Mindaz, amit fogantatásától kezdve a génjeiben hozott a költő, s amit át kell élnie, már bekerítette. Bezártság és kétségbeesett szabadulásvágy. Flóra mellett, a többiektől kissé félrehúzódva vagy inkább közülük kihasítva, fellobogott benne a remény, a megmentettség lehetősége a «semmi ágáról». Azt hiszem, nem Flórába volt ő szerelmes, hanem a saját érzésébe, amelynek Flóra volt a tárgya." (*Újhold-Évkönyv*. 1986/1. Magvető Könyvkiadó)

Vajon mennyire csak „teremtő fantázia" eredménye a Flóra iránt viharos gyorsasággal fellobbanó szerelem? Van-e, volt-e ennek valóságalapja? Hatalmas intenzitással lobog fel Attilában a parázs. Utólag már értelmezhető, hogy ez a lángra lobbanás életét, sőt egész költészetét a csúcsra emelte. Azon az estén, a társaság kedvéért elszavalja többek között az *Ódá*t is. Később vallja be, hogy ekkor ezt már igazából Flórának szavalta.

1936 végén Gyömrői Edit iránti szerelme kialszik. Hozzá írott versei – ha lehet ilyet mondani – talán nem a legnagyobb csúcsai költészetének, külön mély elemzést kívánna, hogy ez a kapcsolat mennyiben hordozta a férfi és a női szerelem elemeit, más vágyak kivetülését, mennyi benne az „anyakép" utáni vágyódás. Mintha a versteremtéshez szükséges erő apadt volna itt el. Talán ezért is van szüksége Attilának egy újabb kapcsolatra. Nagyon valószínű, hogy ekkor még nem heverte ki előző kudarcélményeit. Másnap már szerelmével ostromolja Flórát, sőt napok múltán – második találkozásuk alkalmával – már a házasság gondolatával áll elő.

Azon az estén, mikor megismerték egymást, Flóra megkapónak, egyéninek, eredetinek találta. Később könyvében így írja őt le: „Boltozatos, egyenletesen domború, magas homloka volt, fölötte dús, egy kicsit göndören, mereven álló gesztenyeszín haja, szépen metszett álla, középen egy kis gödörrel. A szeme megindító: nagy dióbarna és diómetszésű, tűnődő, révedező, egy kicsit nyugtalan tekintettel. Két szeme közt szokatlanul erős redő. A hangja mély, férfias, meleg, nagyon szuggesztív."

Első találkozásuk után két nappal József Attila telefonon kért találkozót Flórától. Erre február 24-én egy nagykörúti kávézóban került sor. Ekkor már verseket is hozott magával, majdnem mindegyikében Flóra nevével, sőt az egyikben a teljes nevét is kiírta. Flóra zavarba jött, és kérte, hogy a nevét hagyja ki. Nem akarta kilétét felfedni. „A név varázsa, ami Attilára mindig hatott, mint költőre, különös jelentőséget kapott. Verseit is sokszor, talán mindig egy szónak a felvetése indította el. «Flóra, ugye szép név?» – kérdezte tőlem Attila. «Igen, szép név.»" „Látod okos ember volt Móricz Zsigmond. Lánya is Flóra volt, Virág." (Szántó Judit: *Napló és visszaemlékezés*) A verseknek örült. Szenvedélyesen szerette a verseket: „Irodalmi mű volt számomra, költészet. Főképp, miután megjelent, nyilvánosságra került. Annyi emlék, élmény, régi és új keveredhetett a versben... Eszembe sem jutott a kéziratokat elkérni, annyira nem éreztem a magaménak"- írta később róluk.

„...megrendülten láttam, milyen viharszerű érzés fejlődött ki máris benne. Illetve nem akkor fejlődött ki... Arra gondoltam, egész élete készíthetett elő benne – nyílván már apja eltűnése, főleg anyja halála óta – egy anyapótló, megbízható, végtelen szeretet utáni sóvárgást" – folytatja.

Jól látja Flóra. Az Edit-szerelemben a szeretett nő és a vágyott anyakép olvad össze, vetül egymásra. Állandóan valamilyen pusztító-önpusztító indulat munkál bennük. A Flóra-versekben a szerelem mintha a halál elfogadásával ölelkezne. Mintha már minden reményen, várakozáson túl lenne. Az élet új dimenziókat nyer, paradox módon a halál közeledtét érezve: „Fontold meg jól, szíved milyen terhet vállal./ Én aki vele mind csak hadakoztam/ Kibékülnék a haragvó halállal". (*Flóra*) A halál és a szerelem szenvedélyesen kapcsolódott egybe, de a halál nem lehet a szerelem következménye.

Attila részéről vulkáni gyorsasággal és erővel tör fel az érzés. Flóra részéről az aggódás, a féltés, a segíteni akarás dominál és az állandóan fel-felbukkanó kétely. Félelem az összetartozás elfogadásától. Intenzív kapcsolatuk valójában egy-két hónapig tartott: március-április hónapban. Ekkor hét verset írt Attila Flórához, ha a *Flóra* című verset külön önálló egységeknek tekintjük, akkor tizenegyet.

„Látod, mennyire, félve-ocsúdva szeretlek, Flóra!
E csevegő szép olvadozásban a gyászt a szivemről,
mint sebről a kötést, te leoldtad – ujra bizsergek.
Szól örökös neved árja, törékeny báju verőfény,
és beleborzongok, látván, hogy nélküled éltem."

(Flóra, 1. Hexaméterek)

Flóra iránt érzett szerelme bizonyára hiteles volt, annak élte át, de az nem tudta lefedni, eltakarni a költészetének ebben a periódusában már erősen jelen lévő lemondás, végső kétségbeesés érzését: „kibékülnék a haragvó halállal", vagy „Mert jó

meghalni. Tán örülnék" – írja ekkor. Sőt talán ezt a vágyakozást – érzést – még az új szerelem fölé is helyezi.

Egy igen keserű hangvételű vers is születik ekkor, a *Reggeli fény*. Kinek küldi a gyűlölködő hangot, a szerelem hangjai mellett? A benne munkálkodó kettősséget már nem tudja, nem akarja egy versbe integrálni? Fegyelmezett forma, kétségbeesett tartalom:

„Ha reggeli fényben elindul a táj
remegése, fuvalma, a kecs puha bolyha,
s mert még teli szender, rajzik a báj
és mintha folyónknak a mélye se folyna,
úgy játszik a felszín – szedd össze magad,
botor emberkém, hiszen én se gyanítnám,
hogy épp nem a hajnali mennybe ragad
e jól sikerült angyal-hamisítvány."

A tudathasadásos elme jelei ezek? A *Reggeli fény* című versének hangvételét Flórának azzal a történettel magyarázta, hogy amikor Tersánszky Józsi Jenővel hármasban sétáltak, a hidegben az felajánlotta a sálját Flórának, aki elfogadta. Izgatottan már a halálra is gondolt, de hogy neki mondta, nem miatta, hanem az „egész életért". Ekkor sírt Attila. Innen már egyenes út vezet a júniusban írt *Sas* című verséhez. Valamilyen idegenség érzés kerít bennünket hatalmába, amely belengi a Flóra-verseket.

„A mindenséget falja
csilló azúri csőre.
Vasmarka tépi, marja
a meleg húst belőle.

S a fogoly világ hullat
könnyes üvegszemekkel
vércseppes pihetollat.
Ez a pirosló reggel.

E madár könnyű röpte
a létet elragadta.
Nincs magasság fölötte
és nincs mélység alatta."

Talán, mert itt bizonyossággal tetten érhető a személyiség megbomlásának, a skizofréniának a jele is. Az év második felében írt nagy búcsúzó, integráló költemények ezeket a jegyeket már nem viselik magukon.

„Március végére József Attilával már ott tartottunk, hogy nemcsak egyre jobban becsültem értékes emberi tulajdonságaiért, nemcsak segíteni akartam és örömöt neki, hanem vonzott a társasága, a vele való beszélgetés. Sürgetésére mégsem mertem igent válaszolni" – írja Flóra, majd később: „Ezen a tavaszi estén (április 16-án a Várban sétálgattak – V. K.) futott át rajtam először valami sejtelem, hogy

talán mégis ő lehetne az, akivel összetartozunk". Talán ez a pillanat volt kapcsolatuk csúcspontja.

„Rejtelmek ha zengenek,
őrt állok, mint mesékbe'.
Bebujtattál engemet
talpig nehéz hűségbe."

(Rejtelmek)

Találkozásaik rövidültek, ritkultak, elsősorban Flóra elfoglaltsága miatt. Flóra ekkor, mivel nagyon szeretett volna gyógypedagógusként dolgozni, „díjazás nélküli gyakornokként" dolgozott dr. Szondi Lipót főorvosnál, a Gyógypedagógiai Főiskola laboratóriumában. Ez a munka – melyet igen lelkiismeretesen látott el – erősen lekötötte és mellette, hogy meg tudjon élni, külön nyelvórákat adott. Attila egyre hevesebben és türelmetlenebbül sürgette őt, hogy menjen hozzá feleségül. „Valakihez tartozni kell. Maga nélkül nincs semminek értelme. Nincs értelme annak sem, hogy írjak, annak sem, hogy éljek." Emlékszik vissza Flóra József Attila szavaira.

„Úgy kellesz nekem, Flóra, mint falun
villanyfény, kőház, iskolák, kutak;
mint gyermekeknek játék, oltalom,
munkásoknak emberi öntudat."

(Már két milliárd)

Ekkor Flóra már azt kezdte érezni, hogy „nem mondhatok neki nemet". Attilának támaszra, segítségre van szüksége. Szeretné minél jobban megismerni őt. Érezte, tudta, hogy Attila nem tudná elviselni az elutasítást. Félrevezetni nem akarta.

Április végére Flóra súlyosan megbetegszik. Egy hónapot fekszik a Rókus Kórházban. József Attila kétségbe van esve, látogatja őt, virágot küld neki. Itt, a kórházban látogatja őt meg Illyés Gyula is. Még rokonszenvről sem adnak tanúságot. Olvasta József Attila verseit, bennük: „Flóra szeret". Erről nem beszélnek. Flóra két nap múlva Mátraházára utazik egy szanatóriumba. Kettőjük kapcsolatának tükre lehet az ekkor folytatott levelezésük. József Attila leveleiből idézek: „...mert hiszen arra a szerelemre, amelyre hivatkozhatnék, nem hivatkozhatom, mert az a maga jóvoltából még csak képzeletben és logikában él, de nem váltottuk még valósággá." „...magának az a dolga, hogy mindent, érti, még a legsúlyosabb bűnöket is bocsássa meg nekem, visszamenőleg is, meg előre is, az én dolgom az, hogy még a legpiciképp vonatkozásban sem legyek hűtlen és ne csaljam meg soha semmiben." Ezekben a levelekben beszél édesanyjához fűződő kapcsolatáról is: „Csak most jöttem rá, hogy az anyám milyen rendkívüli módon szeretett, tudja, egy-egy pillantásában olyan sok gyöngédség volt." „...Ő úgy szeretett, hogy ízt adott az ételnek és nemcsak életet, hanem életkedvet is..." Látható, hogy a két szeretett nő gyakran összefonódva is felbukkan.

Látogatását Mátraházára csak ígérte József Attila. Nem történt meg. Itt mód és alkalom lett volna kettőjük kapcsolatát nyugodtan tisztázni. Orvosai újabb pihenőt írtak elő. A szanatórium után Flóra még tíz napot töltött Budapesten. Gyakran találkoztak, sokat beszélgettek. Ezekre a beszélgetésekre emlékezve írja könyvében:

„Voltak neki bőven barátai, tisztelői, pártfogói; volt élettársa; voltak kisebb-nagyobb fellobbanásai, sőt nagy szerelme is; voltak és lehettek volna – erről írt és beszélt is nekem – csínos, fiatal, értelmes, mindenképpen megfelelő nők, akik szívesen vállalták volna a vele való életet. Sokszor tépelődtem, tépelődöm ma is, miért nem tudtak többet segíteni rajta, neki? Miért volt élete ilyen boldogtalan?"

Július 4-én Flóra szüleivel, testvéreivel Tihanyba utazik. Leveleket ír Attilának. Attila betegségével a Siesta Szanatóriumba kerül. Nem tudnak egymás állapotáról. József Attila betegségével könyvtárnyi irodalom foglalkozik, erre most nem kívánok kitérni. Flóra leveleire nem válaszol, csak július 20-án keltezett levelében ad hírt magáról: jól van és tervezi, hogy leutazik hozzá Tihanyba. Hiába várják, csak az újabb levél érkezik, hogy ismét a Siestában van. „...ha igazán szeret, akkor mindent rendbe lehet még hozni. Talán nem is leszünk egyedül, ha nagyon szeretjük egymást, mások is vannak így." „Nagyon szeretnék rendes és egészséges ember lenni és nemcsak magáért, hanem az egész világért." Szinte naponta váltottak ekkor levelet. Ezeknek a leveleknek nagy részét a háború pusztítása elsodorta.

Augusztusban – annak ellenére, hogy igyekeznek titkolni – kitudódik a világ számára, hogy Attilát a szanatóriumban kezelik. A közvélemény a „bolond" stigmáját ragasztja rá. Már annak minősítik. Ezután írt verseiben sorra megjelenik a „bolond" szó is: „Drága barátaim, kik gondoltok még a bolonddal" (*Drága barátaim...*) Ez a tény az élet és halál közti választás dilemmájában egyértelműen az utóbbi felé billenti a mérleget.

„Én állat volnék és szégyentelen,
nélkületek, kik játszotok velem –
Köztetek lettem bolond, én a véges.
Ember vagyok, így vagyok nevetséges."

Utolsó verseiben, melyek a *Költőnk és kora* cíművel kezdődnek, tetten érhetően már a halálra készülődik.

Augusztus 14-én Flóra vonattal Pestre érkezik és rögtön a Siestába siet, hogy Attilát meglátogassa, de az orvosok azt tanácsolják, hogy ne találkozzon vele. „Végtelenül elkeserít, hogy magát nem engedték be hozzám. Nagyon szomorú vagyok, hol sírok, hol nem. Talán már nem is lesz belőlem ember" – írja 16-i levelében Attila. 20-án már ezt: „Azzal fenyegetnek, hogy «megcsöveznek» – hát sem ettől, sem sajnos mástól sem félek. Esetleg becsuknak a bolondok közé – ott sem fogok enni, azzal sem érnek el semmit. Nagyon szeretném, ha magát magam mellett tudnám, átvitt és közönséges értelemben egyaránt. Talán nem is kellene így elpusztulnom, ha maga mellettem volna."

József Attila állapota egyre jobban romlik. Szeptember 3-i látogatásán izgatott kérdésére, hogy hozzá megy-e feleségül, Flóra igennel válaszolt. Attila zokogott és azt mondta: „Meggyógyulok most már, itt az igazi orvosom." „...szívemben iránta csak jóakarat, aggódás, segítőkészség és szeretet volt" - mondja Flóra. Minden szavát komolyan vette, eltökélten próbálta megmenteni. Levelei egyre inkább a zavarodottság jegyeit hordozták. Sokszor vált beszéde bizarrá, komollyá: „Nem (tudom) mi a képzelődésem, mi a valóságom" – írja ekkor maga is.

Flóra is vergődik. Nemrég esett át súlyos betegségeken, önmagát is fenn kellett tartania és biztos támaszt is kellett nyújtania József Attila számára. Az orvosok csak heti két látogatást engedélyeztek számára és azoknak az idejét is szűkre szabták.

Ignotus Pál is arra kéri, hogy legyen Attila felesége. Úgy látta, ha nem így történik, az végzetes lehet a költő számára. Még nem látott soha senkiben ilyen nagyságú és hevességű érzést. Ismerve József Attila korábbi kapcsolatait, azokkal ez össze nem hasonlítható. Igazából csak ez a gondolat élteti. A felelősség egyre nagyobb súlyát helyezte rá. Ő pedig bizonyos volt abban, hogy József Attilának az egész életét kell átrendeznie: munkát kellene kapnia, biztos megélhetést kell számára biztosítani. Az ország egyik legjelentősebb, legérzékenyebb költője nem élhet létbizonytalanságban. Flóra jól látta azt is, amit Attila szintén megfogalmazott: mint feleség legyen „egy személyben meghalt édesanyja és hű felesége."

Az orvosok egyre kevesebb időt engedtek a látogatásra, erről azonban Attila nem tudhatott. Öngyilkos akart lenni. Panaszkodott, sírt, kesergett. Flórában a szenvedés felkeltette a segíteni akarást. Kitörései nem riasztották el. Szakember volt maga is.

Október közepén találkozik május óta újból Illyés Gyulával. Most vetődik fel benne először a gondolat, hogy „nem volna reménytelen talán Illyés Gyulával az összetartozásuk..."

Attila mindenkire féltékeny, akivel Flóra találkozik: Bak doktorra, Hatvany Bertalanra, de leginkább Illyés Gyulára. Dühkitörései alkalmából előfordult, hogy már fojtogatta őt. „A veszély talán reális volt, de mégsem ijedtem meg. Nem féltem tőle."

Az orvosok azt javasolják – miután gyógykezelése a szanatóriumban befejeződött -, hogy utazzon le nővéréhez Szárszóra. November 3-án kérte Illyés Gyulát, hogy látogassa meg őt. Illyés és Flóra előtte találkoztak és tisztázták, hogy Flóra Attilához tartozik. József Attila nemcsak Illyés Gyulát, hanem Szabó Lőrincet, Kodolányit, Kassákot is magához kérette, akik el is mentek a találkozóra. Illyés és József Attila őszintének induló, de elhidegülő kapcsolatát sok félreértés és félremagyarázás terheli. Illyés szerette és tisztelte József Attilát, költészetét a legmagasabban értékelte. Flóra és Attila kapcsolatát is tiszteletben tartotta, megakadályozni, gátolni azt még egy gesztus erejéig sem akarta. Igazolásul Illyés verstöredékét idézem, melyet József Attila halála után írt, és Kozmutza Flóra is közöl könyvében:

„Nyultál azért, kit én találtam,
vitted volna magadnak
a köd-világba hogy csatádban
segítsen tántorgó agyadnak
én oda adtam volna és ő
ment is – szivnél különb a lélek
de lett minden egyszerre késő
berántott a köd karma téged –"

November 4-én kikísérte Attilát a pályaudvarra, aki Jolánnal együtt leutazott Szárszóra. Ő csak november 28-án tudott leutazni hozzá látogatóba. Attila várta őt

az állomáson. Két új versét is átadta neki: a *Karóval jöttél…*, és az *Íme hát megleltem hazámat…* kezdetűeket.

„Szerettél? Magához ki fűzött?
Bujdokoltál? Vajjon ki űzött?
Győzd, ami volt, ha ugyan győzöd,
se késed nincs, se kenyered.

Be vagy a Hét Toronyba zárva,
örülj, ha jut tüzelőfára,
örülj, itt van egy puha párna,
hajtsd le szépen a fejedet."

És az utolsó versében:

„Ime, hát megleltem hazámat,
a földet, ahol nevemet
hibátlanul írják fölébem,
ha eltemet, ki eltemet.
……
Szép a tavasz és szép a nyár is,
de szebb az ősz s legszebb a tél,
annak, ki tűzhelyet, családot
már végképp másoknak remél."

Búcsúzás ez, melyet Flóra akkor még nem olvasott ki belőlük. Hétfőn közlésre leadta a *Szép Szó* szerkesztőségébe. Mikor hazafelé a vonat elindult, Attila még utána kiáltott: „Karácsonykor esküszünk!"

December 4-én értesült Ignotus Páltól József Attila haláláról. Aznap kapta kézhez búcsúlevelét is:

„Kedves Flóra!

Bocsásson meg nekem. Hiszek a csodákban. Számomra csak egy csoda lehetséges és azt meg is teszem. Tudom, hogy szeretett, tudta, hogy szeretem. A többi nem rajtunk múlott. «Aztán mit sírsz, ha sorsunk írva van már!» – ezt Kosztolányi írta.

Csókolom a kezét és sok barátsággal, szeretettel üdvözlöm…

Attila

U.i. Kérem, vasárnap ne jöjjön."

A temetésen nem volt jelen.

„Nem éreztük magunkat Illyés Gyulával szabadnak. Attila halála… talán még kegyetlenebb kard lett közöttünk" – írja Flóra. Illyés is csak 1938-ban vált el feleségétől: „Házasságom nem volt boldogtalan. Épp csak nem nekem való" – írta ő. Kapcsolatukat sokáig rágalom, sőt gyűlölet övezte. Titokban házasodtak össze.

HANÁK TIBOR

Flóra és Attila

József Attila halálának ötvenedik évfordulójára

Fél évszázad múlt el József Attila halála óta, de változatlanul fájó szívvel nézzük rövid életét, sorsát, azok is, akik nem ismerték, hát még azok, akik ismerték, látták, hallották, megélve szerették. A szomorúságot ma is nyilalló fájdalommá teszi a gondolat: hátha nem kellett volna idő előtt meghalnia, hátha meg lehetett volna menteni – nem a lassan gördülő balatonszárszói tehervonat elől, alól. Akkor már késő lett volna. De korábban. Nem kézzel, visszarántó mozdulattal, hanem érzelmekkel, emberi szóval, távlattal, baráti, asszonyi meleggel. Ez a kérdés ott motoz a költő életrajzaiban, halálával foglalkozó írásokban, orvosi, pszichiátriai véleményekben, esettanulmánnyá szigorodó ábrázolásokban, irodalomtörténeti tanulmányokban. A „hátha" keskeny kapuját nyitogatják bennünk József Attila utolsó évének versei is, melyek között nem egy az életet szólítja, nem a halált, vagy nem hangosabban, mint a korábbi időkben, és nem arról tanúskodnak, hogy túl téren, időn az értelem nélküli világokban járt; egyáltalán nem zavaros, sőt kristálytisztán lát, világosan, de nem megvilágosodottan, mint a mártírok a kivégzés előtt.

Miért kellett meghalnia? Mi történt vele? Miről vallanak utolsó évei, hónapjai?

Meglepő és az idő kegyetlen fortélyait ismerő számára szinte csodával határos, hogy ötven esztendővel tragikus halála után az olvasó kezébe kerülhet egy kulcsfontosságú tanúságtétel, megannyi írás gyűjteménye, Illyés Gyuláné kis, de irodalomtörténeti jelentőségű könyve József Attila utolsó hónapjairól.* Régóta esedékes volt ez a vallomás, egy szemérmes asszony szűkszavúságában is beszédes, súlyos, mert pontos, az eseményeket híven feljegyző ábrázolása, mely nem meseszövő emlékezés, hanem dokumentum, benne 45, eddig sehol nem közölt József Attila-levéllel.

Illyés Gyuláné koronatanú. Még akkor is az, ha másokat is ide kell számítanunk, a költő orvosain és ápolóin kívül testvéreit, Ignotus Pált, Illyés Gyulát és többi barátját, a betegágyánál újra felmerült arcokat. Ő a Flóra-versek címzettje, „ő a mezőn harmatosság,/ kétes létben bizonyosság"; ő az utolsó hónapok nagy és reménytelennek mondott, de épp ennek a levélgyűjteménynek alapján igenis reményteljes szerelme, Kozmutza Flóra. 1937-ben készült fényképe a borítólap belső szárnyán látható. Szép és okos fej. Ez sokmindent megmagyaráz. Érthető, hogy felfigyeltek rá mindenhol, ahol megjelent, forogtak utána a férfiak, az író- és költőfejek is, Illyés Gyula és József Attila egyaránt. Mindenki a maga módján reagált szépségére és vonzó egyéniségére: József Attilából rajongást, heves, feldúló szerelmet váltott ki mindjárt az első találkozáson.

Flóra gyógypedagógus volt, pszichológiával foglalkozott, bejárt Szondi Lipót intézetébe. 1937 februárjában társaságban ismerték meg egymást, ahová a költőt

---

* Illyés Gyuláné: *József Attila utolsó hónapjairól*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 1987, 162 lap.

egykori párizsi tanulótársa, Sándor Kálmán hozta el azzal a szándékkal, hogy a pszichológusnő majd tesztet készít vele. Így is történt. Ketten ültek az egyik szobában. Flóra adogatta neki a színes Rohrschach-táblákat. József Attila beszélt, Flóra jegyzetelt. Ez az együttlét elegendő volt ahhoz, hogy József Attilában szertelen szerelem keletkezzék, kizárólagossági igénnyel, belső viharokkal, a boldogtalanságig felfokozott, halálvágyat keltő féltékenységgel. Ilyen lelkiállapotban szinte szükségszerű, hogy az útjába verődött és mit sem sejtő lányt máris extatikus végletek között lássa és élje meg, imádatnak, kárhozatnak, „csupa kár" és „csupa rontás"-nak – mint *„Reggeli fény"* című versében írta.

Később telefonon ostromolta Flórát, találkozót kért, beszélni akart vele. A második együttlét órájában Flóra is észrevette, mi történt. Goethe a *„Die Wahlverwandtschaften"*-ben példálózgat az elemek és vegyületek természetével, a vonzások és egymásra találások szükségszerű kialakulásával. Az olaj nem keveredik a vízzel – fejtegeti –, de a savak és lúgok, bár ellentétes természetűek, szinte keresik egymást, s ha a mészkő savas oldattal találkozik, nem tehet róla: természete megváltozik, csaknem lényege alakul át. József Attila sem tehet róla, hogy Flóra így hatott rá; magával hozott adottságai és az akkori lelki helyzete szinte predestinálták arra, hogy a specifikus női kisugárzás hatására fellobbanjon benne a szunnyadó parázs. Azt is meg lehet érteni, hogy Flóra viszont más testi-lelki hozadékkal, más elképzelésekkel, a családi nevelés és egyéb hatások által kialakított elvárásokkal és az érzelmi folyamatok automatikusan ható, belső fékjeivel rendelkezett, s ha a költővel való találkozás megindított is benne valamit, nem ugyanazokon a pályákon haladt és lassan bontakozott ki a másik számára biztató, bár végig nem kielégítő formában. Feljegyzéseiből több helyen is kitűnik, hogy József Attila viselkedését extrémnek, bizarrnak, kicsit riasztónak találta és inkább részvétet vagy megértés rezonanciáját váltotta ki benne, nem pedig hirtelen szerelmet és a testi egyesülés vágyát, pedig József Attila ezt kívánta tőle visszafojtott türelmetlenséggel, bár nem felajzva.

Levelei mindenesetre nem erre vallanak, nem fejezik ki túláradó érzelmeit és vágyait. Nem vallomásokat ír, hanem fejtegetéseket a hűségről, szeretetről, együttlétről, jövőről. Alig van szó arról, hogy milyen szépnek találja Flórát, hogy kívánja, imádja. A megszólítás rendszerint „Kedves Flóra", mindössze egyszer-kétszer „Drága Flóra", s a tegező forma is ritka, a befejezés pedig hosszú ideig csak „üdvözlöm", „üdvözli", „sokszor üdvözlöm". Intim kifejezések vagy utalások hiányoznak leveleiből, s csak betegsége idején írja néha lezárásként: „nagyon szeretem", de az üdvözlő forma ekkor is túlsúlyban marad. Inkább verseiben a nagyvilágnak mondja el szerelmét, de persze darab ideig még közvetlen környezete sem tudta, kit szólít Flórának, vajon nem csupán fiktív személy van-e mögötte. Ezek a versciklusok vallomások és érzelmi tépelődések. Szentül hiszi, hogy érzelme örök, de – mint leveleiben – verseiben is fel-felbukkan a „hátha nem szeret" következő lépéseként a halál, sőt a gondolat is, hogy kit öljön meg, magát vagy Flórát.

Utolsó hónapjainak, lelkiállapotának alakulása szempontjából igen fontos természetesen az a kérdés, hogy Kozmutza Flóra miként viszonyult hozzá, mit mondott és írt neki. Leveleinek csak egy része maradt meg. A háború közeledtekor, 1944 végén abban a hitben vitték Tihanyba kettőjük levelezését és több más írást, holmit, hogy a félreeső helyen majd átvészeli a bombázásokat és a seregek elvonulását. Tévedtek. Nem a bombák és katonák, hanem a „békés civilek" voltak a

barbárok: 1945 kora nyarán térdig jártak a „széttépett, összegyűrt, összepiszkolt iratokban". József Attila leveleinek „kétharmada maradt meg, az enyémekből még kevesebb. Olyikon a bélyeg a borítékról a levéldarabbal együtt kitépve". Flóra őszintén írt, érzelmi hőfokának, ismereteinek és továbbszőtt gondolatainak megfelelően. Kezdettől fogva rokonszenvet, majd barátságot érzett a költő iránt, aki imponált is neki. Egyes jelek és József Attila némely nézete megriasztotta, gondolkodóba ejtette, de jól érezte magát vele – egyre jobban, s ő is igényelte, szerette a találkozásokat, hosszú beszélgetéseket. Azt írja, hogy a személyes együttlét idején „oldottabb, érzelmibb, meggyőzőbb" tudott lenni, mint leveleiben. Írásaiban zárkózott volt, vagy inkább szűkszavú, bár egy idő múlva nem titkolta érzelmeit, kifejezte szeretetét és egyre gyakrabban kezdte leveleit így: „Drága Attila". A befejezés azonban nála is rendszerint: „Sokszor üdvözlöm".

A levelekből és feljegyzésekből az is kitűnik, hogy kettős életük biztató fejlődése nem haladhatott a maga autonómiát igénylő, törvényszerű útján, hanem ismételten és rontó módon szóltak bele nem várt események. Flóra még a fontolgatás stádiumában volt – alig két hónap telt el első találkozásuk óta –, s épp csak kezdett hajolni arra, hogy „talán vállalhatom érzelmileg is összetartozásunkat", mikor (április végén) súlyosan megbetegedett: szívizom-, tüdő- és mellhártyagyulladás. Ez több hetes kórházi tartózkodást tett szükségessé, ami nem vált kapcsolatuk javára, szünetet rendelt el, tétlenséget, várakozást. József Attila türelmetlenné vált, nem szívesen fogadta el a rendkívüli helyzetet, a gyógyulással való törődés követelményeit, köztük azt is, hogy Flórának üdülésre van szüksége, el kell utaznia a Mátrába.

Érdekes, hogy Attila nem ment utána, nem látogatta meg, pedig Flóra várta, készült a találkozásra, és kicsit bizonytalan lett. Ezután már csak rövid tíz napjuk maradt, mert Flórának további pihenést rendeltek el. Nyaralni indult Tihanyba. Ha József Attila későbbi állapotát, felborult lelki egyensúlyát az előzményekből próbálnánk magyarázni, fel kellene tételezni, hogy ebben a tíz napban valami rendkívüli történt. Illyés Gyuláné most közreadott feljegyzései és emlékezete szerint azonban semmi ilyesmire nem került sor. Eltekintve József Attila szinte konstans anyagi gondjaitól, társadalmi helyzetének nyomasztó bizonytalanságától, épp ez a pár nap harmonikus volt, vidáman telt és abban a reménykedő hangulatban, hogy nyáron majd lesz idő és alkalom mindenre, elsősorban az egymáshoz való közelebb kerülésre. Épp ezért valószínűbb az a magyarázat, hogy a bajok jóval korábban, a szerelem fellobbanása előtt kezdődtek, s ha József Attila betegségének kiújulása, az újabb „Schub", nem lehetett is független érzelmi igénybevételétől, az okokat és eredőket mélyebb rétegekben, a betegségek sajátos világában és a gének sorsmeghatározó összjátékában kell keresnünk.

Mert ez a sorsfordulat már nem is a szerelem erőpróbája volt, hanem végzés, végrehajtás, melyben megszűnt a szereplők szabadakarata, és tehetetlenné váltak, bábukká az ismeretlen hatalom kezében. El kellett szenvedniök a kegyetlen történést, hagyniok kellett, hogy beteljesedjék rajtuk a tragédia. Az ár elkapta őket, zuhanni kezdtek. A folyamat megfordíthatatlan volt, akár megragadták egymás kezét, akár lázadtak, kétségbeestek, sírtak, mint József Attila a Siesta-szanatóriumban, ahová július folyamán, Flóra távolléte alatt, beszállították.

Az orvosok számára félreismerhetetlenek voltak a betegség jelei, tudták, mi történt. Flóra nem. Csak húsz nap múlva értesült Attila állapotáról. Levelet kapott

tőle, de csak később tudta meg a történteket, bár akkor sem volt pontos és teljes képe a helyzetről. Ahogy azonban a levelek tartalma alapján kibontakozott előtte, úgy fokozódott benne a segítőkészség, a gyengédség és szeretet.

Ezt azért is ajánlatos kiemelni, mert sokan a kívülállók fölényességével bírálták Illyés Gyuláné magatartását. Volt, aki tartózkodásáért hibáztatta, mások meg felróták neki, hogy a betegség hatására fedezte fel érzelmeit. Egyik vád sem találó, nem is beszélve arról, hogy két ember egymáshoz való viszonyában harmadik oldalról nincs helye a vádnak. Flóra nem tartózkodott, hanem rövid közös idejük alatt, mindvégig közelített, tehát nem a betegség hatására fedezte fel saját érzelmeit, hanem meglevő vonzódását és szeretetét ekkor térítette el a költő betegsége a segítőkészség irányába. S ez nem volt szerencsés egyikük szempontjából sem; ártott a szerelemnek. József Attila nem tudhatta világosan, hogy nem szerencsétlen állapota tette-e melegebbé a női szavakat, Flóra pedig nem lehetett tisztában önmagával, azzal, hogy vajon részvéte nem szítja-e fel szeretetét, vagy a szeretete módosult át fokozott együttérzéssé. A leírások és a közzétett levelek alapján ahhoz azonban nem fér kétség, hogy Flóra gyengéd és őszinte volt, mellette állt a tőle telhető intenzitással – mint 1937. augusztus 3-án kelt soraiban írja: „Érzem, ha beszélnénk, meg tudnám győzni, hogy érdemes élni. Bízzék bennem. Tudnia kell, hogy nagyon becsülöm és szeretem magát. Minden szavamat elhihette, mert éppen magának mindig a legszigorúbban az igazat mondtam."

Vádnak, számonkérésnek, kritikának itt nincs helye. Megilletődötten olvassuk az élőhalott szerelem és az élőhalott József Attila utolsó hónapjainak most közzétett, eredetileg nem nekünk szóló utolsó üzeneteit. Befelé ment a labirintusban, s nem tudott rajta segíteni sem inzulinkúra, sem pszichoanalízis, gyógyszerek garmada vagy a megértő szó. Flóra próbálta tartani benne a lelket, mindenki próbálta. S mikor újra találkozott a pár a Siesta-szanatórium bejáratánál, Flóra megígérte, hogy Attila felesége lesz. Ettől ugyan feléledt benne a remény, de zokogással párosult, féktelen indulatok között hányódott, kötekedő lett, gyanakvó, majd elomló és gyenge. Nagyon megváltozott, majdnem idegen lett, „szinte ismeretlen férfi" – írja Illyés Gyuláné. Megviselte testét, lelkét, idegeit a gyógyíthatatlan betegség, de szelleme élni látszott. Ekkoriban érezte meg, hogy hiába a szép kilátások, a tervezett közös jövő, s hiába készítette össze a papírokat a nősüléshez, hiába a kinyújtott kéz, az akarás, mert „be vagy zárva a Hét Toronyba/ és már sohasem menekülsz" – mint egyik utolsó versében olvassuk. Nem tudott hinni többé. Számára nem volt szabadulás, hiába akarta ő s hiába akarták mások. Talán erre gondolt, mikor Balatonszárszón elindult a vasútállomás felé...

Ha nem ott, máshol; ha nem akkor, máskor és másképp, más körülmények között, de a vég – öngyilkosként vagy kórteremben – mindenképp bekövetkezett volna. Egy menthetetlen ember megmentési kísérletének története ez a könyv.

A fájdalom feldúlta Flórát; most már ő is támaszra szorult. Illyés Gyulától kért segítséget. S ez igen fontos mozzanat. Ezt is tisztázza ez a kis dokumentáció. Sok mendemonda keletkezett és makacsul tartotta magát azóta is. Illyés Gyulát azzal vádolták, hogy „elvette" József Attilától Flórát. Még pár éve is érkeztek levelek hozzá, melyek – enyhén szólva – szemére vetették Illyés Gyulának, hogy „elbánt" egykori költőbarátjával. Igaztalan vádak ezek. Illyés hamarabb ismerte Flórát, s ha ez nem is opció, mégis inkább azt lehetne mondani, hogy fordítva történt: József Attila lépett

közbe és felizzó szerelmével elragadta a lányt Illyés Gyula elől. Épp ezért érthető, hogy a tragédia *után* a fájdalomban és a tehetetlen önvádak idején egymásra és egymásban vigaszra találtak.

Sok mindent tisztáz ez a kis kötet, „fehér könyve" egy sorsformáló érzelmi kapcsolatnak. Irodalomtörténészek, olvasók, József Attila egykori barátai és azok, akik ezután válnak barátaivá a versek révén, hálásak lehetnek Illyés Gyuláné Kozmutza Flórának, hogy ötven év után felnyitotta a régi szerelem archívumát és hozzáférhetővé tette ezeket az egyedülállóan fontos leveleket, feljegyzéseit, rejtegetett emlékeket.

(*Új Látóhatár*, 1987/4. szám)

Flóra

FEJTŐ FERENC

Flóra, József Attila és Illyés Gyula között

Ha nem leszel most azé, ki szeret
Majd leszel akkor másé.
József Attila

Illyés Gyula özvegyének könyve József Attilával való kapcsolatáról egyike a legérdekesebb és legtanulságosabb dokumentumoknak, amelyeket Vágó Márta, Németh Andor és Ignotus Pál emlékezésein kívül József Attiláról írtak.[1] A könyv különleges érdekessége már az első lapoknál leköti az embert, amikor Flóra azzal indokolja írását, hogy a rágalmak ellen akar védekezni, amelyek körülötte és főleg Illyés Gyula körül keringtek, akit névtelen levelekben Attila gyilkosának neveztek. Hogyan juthatott eszébe bárkinek Illyést Attila haláláért felelősségre vonni? Mert kettejük nagy szerelmét – Attila halála után – ő vette feleségül. Mert Attila, mint a könyvből kiderül, féltékeny volt rá? Mégha a féltékenységnek volt is alapja, hiszen Flóra többször utal rá, hogy Illyést már Attilával való találkozása előtt ismerte és már akkor megfordult a fejében, hogy a „nagyon rokonszenves férfiúhoz" szívesen ment volna feleségül, de hát „nős volt", így Flóra morális világnézete alapján eleve „reménytelen ügyként" elvetette a gondolatot. De még ha feltételeznők is, hogy – mivel Attila betegsége idején is néha találkoztak – Illyés, ha csak plátóilag is, „elszerette" Attilától Flórát, azzal vádolni Illyést igazán nem lehet. Attiláról is tudjuk, hogy egyszer elszerette egy barátjának nőjét és ezért sem a pórul járt férfi, és senki más sem vádolta őt. Minden esetre figyelemre méltó, hogy Flórába a kor két legnagyobb, egymással rivalizáló költője szeretett bele csaknem egy időben. Ez csak Flóra vonzóerejét bizonyítja, de vádolni érte senkit nem lehet, Illyést annál kevésbé, mert most Flórától megtudjuk, hogy Attilát nagyobb költőnek tartotta mint saját magát és nagylelkűen hajlandónak mutatkozott szerelme megvalósításáról is lemondani, vagy azt legalábbis fölfüggeszteni, belátva hogy a nagybeteg Attilának Flórára nagyobb szüksége van, mint ő neki, bár ő is nemegyszer panaszkodott depresszióra.

Illyés Gyula nem szorult Flóra védelmére, jól tudta ő védeni saját magát. A könyv igazi érdekessége, hogy Flóra Attilával való kapcsolatának elbeszélését elejétől végig valamiféle bűntudat, ártatlanságot bizonyítani-akarás hatja át, csak ép a *bűnt* nem találja az ember.

Nézzük a tényeket, ahogy Flóra leírja. 1937. február 20-án ismerkedett meg Attilával, akiről nagyon szép portrét fest, akinek a verseit rajongással hallgatta – hiszen valóban elbűvölően mondotta el őket, mint aki egy gondolatot, egy emléket mesél el bizalmasan. Alig telik el két nap és Attila közli vele, hogy szerelmes belé és ez a szerelem máris azokra a versekre ihlette, amelyek a *Szép Szó* márciusi számában, tehát megírásuk után alig egy héttel, meg is jelentek: a *„Rejtelmek"*, *„Már két milliárd"*, *„Buzgóság"*, *„Megméressél"*, amelyek a magyar szerelmi líra legszebb darabjai közé tartoznak, és amelyekben Flóra név szerint is megjelent.

---

[1] Illyés Gyuláné: *József Attila utolsó napjairól*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987.

Már nem képzelt üres telken,
Csinosodik, épül a lelkem,
Mivel az árnyakkal betelten,
A nők között Flórára leltem.

Hogy villám szerelemről volt szó, amely Attila egész lényét izgalommal, boldogággal, reménységgel töltötte el, azt ezek a versek – mert hiszen ő mindig csak az igazat írta – nyilvánvalóvá teszik, bár ugyanabban a számban jelent meg a *Nem emel föl* című, hihetetlenül szomorú, árvaságára panaszkodó költemény is, amelyet talán a *Flóra-versek* előtt írt, bár az sem lehetetlen, hogy Flóra miatt, akiben talán rögtön megérezte, hogy ha rokonszenvez is vele, hozzá hasonló, rajongó szerelmet, coup de foudre-t, nem érez iránta.

Intsd meg mind, akiket szeretek
Hogy legyenek jobb szívvel hozzám.

Flóra becsületesen megírja, hogy örült a verseknek, de józan úrilány lévén, mosolygott is kicsit rajtuk „a komolyságuk miatt, ahogyan József Attila azokat elmondta". Neki az költészet volt, ami Attilának „viharszerű érzés". Mint később Attila megvallotta neki, csak azért nem kérte meg rögtön a kezét, mert nem akarta, hogy bolondnak vegye. A mi Flórát illeti, ha hízelgett is neki a költő szerelme, hiszen, mint írja, már kislány korában is arról álmodozott, ha egyszer majd férjhez megy, a férje valamilyen feltaláló vagy művész lesz, Attila iránti érzelmét inkább rokonszenvnek minősíti – rokonszenvnek, amibe nyilván sajnálat is keveredett. A könyvének Guyau-tól vett mottójában is ez áll: „Cet être souffre, donc je l'aime." Szerette, mert szenvedett, mert megindította az „anya utáni sóvárgása". Viszont meg is ijedt a költő türelmetlenségétől, bár szívesen volt társaságban. „Talán már akkor – talán ha nem tudatosan is felmerülhetett bennem, hátha segíthetek rajta."

Ámde Attilának, akin már egy évvel azelőtt megmutatkoztak a neurózis (szkizofrénia) tünetei és pszichoanalizáltatta magát (nem rég heverte ki Gyömrői Editben való csalódását), nem rokonszenvre, nem sajnálatra, hanem szerelmének viszonzására volt szüksége. Szerelmes vágyat pedig csupán rokonszenvből nem lehet előállítani. „Nem volt meg még bennem a kellő érzés" – írja Flóra. Ki hányhatja szemére? Hiszen lassacskán mégis engedett Attila ostromának. „Lassankint fejlődött ki, hogy – áldozattal bár – de hozzáköthetném az életemet." De kölcsönösségről, viszontszerelemről nincs szó aziránt, aki a *Hexaméterek*et írta:

Látod mennyire félve-ócsudva
Szeretlek Flóra!…
Szól neved örökös árja,
Törékeny bájú verőfény
És beleborzongok látván,
Hogy nélküled éltem.

Amikor Flóra észreveszi, hogy Attila a viszontszerelmet tényként állítja versében: „Flóra szeret" – írja, kérdő tekintetet vet rá, aztán, látván Attila elszomorodását, megnyugtatja, hogy „nem akar máshoz férjhez menni". (S megjegyzi, hogy néhány hónappal azelőtt találkozott a „nagyon rokonszenves férfival".) Szeret Attila társaságában lenni, beszélgetni vele, de „sürgetésére mégsem mertem igent mondani", tartózkodó maradt, mert ilyen volt a természete s nyilván más, ki nem mondott okból is.

Rövid ismeretségük legszebb óráit április 16-án, egy péntek délután töltötték, a Várban sétálva. „Megindított, hogy milyen sugárzással, rajongással árasztja magából a boldogságot. Ezen a tavaszi estén futott rajtam át először a sejtelem, hogy talán mégis ő lehetne az, akivel összetartozunk. Ha ez így folytatódik, másképpen fordulhatott volna mindkettőnk élete." Már elfelejtette volna, hogy néhány héttel azelőtt egy „egzaltáltan viselkedő, zokogó férfival volt dolga"? Aligha, mert a sürgetésnek még mindig nem enged. A Duna-parton járnak, Attila „derűsen boldogan", ő meg „rossz előérzettel, szorongással". Hogy is mondhatna nemet annak, aki annyiszor ismétli, hogy nélküle „összetörne az élete". Máskor meg fenyegeti is: ha másba szeretne, megölné azt, őt is. Attila hangulata változékony, mint az áprilisi idő. A házasság reménye készteti állást kereső *curriculum vitae*jának megírására. De a szorongás témája mindig visszatér és Flóra bizonytalan.

S akkor Flóra megbetegszik. Ha csak az ijesztő tünetekről beszélne, gyorsuló szívdobogásról, elakadó lélegzetről, riasztó felébredésekről, fuldoklásról – ha nem írná meg, hogy az orvosi vizsgálat április 30-án súlyos szívizomgyulladást állapított meg rajta, akkor a vulgáris pszichoanalízishez folyamodva valószínűnek tűnnék, hogy a választani nem-tudástól, attól a félelemtől betegedett meg, hogy már-már egy olyan férfihoz köti életét, akihez vonzódik, de akibe nem szerelmes, és aki beteg. A szívizomgyulladás, amiért is végül a Rókusba viszik, ahol még hozzá tüdőgyulladást és mellhártyagyulladást állapítanak meg, alátámaszthatná a *„Flucht in die Krankheit"* freudi feltevését, mivel a betegség közvetlen eredménye az volt, hogy „megakasztotta József Attilával egyre szorosabbá fűződő kapcsolatunkat". Mert hiszen ilyen állapotban, amikor ő maga is a súlyos betegség után hosszú lábadozásra szorul, hogy is vállalhatná az ápoló erős lelkű feleség szerepét egy ember mellett, akit „nyugodttá, munkabíróvá, boldoggá kellene tenni"? Attila meg-meglátogatta, sürgette gyógyulását, mintha tőle függne, virágot vitt neki. Ebből az időből származnak Attilának a *Szép Szó* július-augusztusi számában közölt csodaszép versei:

Megalkotom szerelmemet
Égitesten a lábam,
Elindulok az Istenek
Ellen – a szívem nem remeg,
Könnyű, fehér ruhában

vagy

Úgy kellesz nekem Flóra, mint falun
Villany, fény, kőház, iskolák, kutak;
Mint gyermekeknek játék, oltalom,
Munkásoknak emberi öntudat.

vagy

Ne méricskéld, ne latold magad,
Ölj öledbe, ha kellek,
Vagy felkél és falhoz veti a harag,
Mint részeg a poharat,
E szesztelen szerelmet.

és a már a véget, az öngyilkosságot előre sejtő ének, amelyben arról is szó van, hogy „elmúlik szívem szerelme". Marad a rossz előérzet, a kozmikus fájdalom. Akkortájt látogatja meg Flórát Illyés Gyula és bár „egyikük sem adta semmi jelét

rokonszenvének" (ami meglepő egy beteglátogatásnál, ha a rokonszenvet a szó szoros értelmében vesszük), Illyés felajánlja segítségét, mit tehet érte, miben segíthet? S beszélgetés közben Illyés elmondja, hogy olvasta Attila versét: „Flóra szeret..." „Hallgattam, ő tapintatosan tovább nem kérdezett." De hát ez a hallgatás mi más volt mint felelet?

Flóra július elején Mátraházára megy üdülni, onnét ír Attilának, kérdezi, az utóbbi időben hány verset írt? Attila válaszában csak panasz van. Furcsa mód megint csak Illyésről esik szó, akiről Flóra – nyilván példaképpen – azt mondja neki, hogy bizony Illyés négy évig udvarolt első feleségének, türelmes volt, mire Attila megjegyzi, hogy ebben valami csalás lehetett, mert ő nem tudná bírni oly sokáig. Attila tele van kételyekkel: Flóra a „külső akadályokkal" magyarázza halogatását: beteg, pénztelen, az ő jövője is bizonytalan, 38 előtt nem is számíthat gyógypedagógiai állásra. S erre Attila: „Azokból, amit mondott, bizony azt is vehetem, hogy szeret is, meg nem is." De azért megint sürgeti: „Tessék, azt mondani: igen, igen vagy nem, nem."

Közben meg a versek egyre gyönyörűbbek, szívhez szólóbbak, az egész természetet tanúskodni hívják, a szellőt, a vizet, a kétmilliárd embert, s megírja megrendítő szerelmi zsoltárát:

Ő a mezőn a harmatosság
Kétes létben a bizonyosság
Lábai kígyóim taposság
Gondjaim mosolyai mossák.

De ha egyik versében a nyájas csillagok nevetnek rá, s a teli hold, a másikban sírva nézi, „majd, ha boldogan sétálsz azzal, aki méltóbb lesz tehozzád".

Flóra panaszkodik, hogy Attila folyvást ígéri neki, meglátogatja, s mégse jön. Június 22-én visszamegy Pestre s tíz napon át úgyszólván minden nap találkozik Attilával. A Rózsadombon sétálnak, a hűségről és a hűtlenségről vitatkoznak, meglehetős prózaisággal s Flóra meglepetésszerűen megvallja, hogy hirtelen tud fellobbanni és hogy időben „milyen többfelé lobogó tud lenni benne az érdeklődés". Attila meg a barátaira panaszkodik, mindazokra akik segítették, pl. Hatvany Bertalanra, aki őt is, meg a *Szép Szót* is eltartotta – de talán bárra, nőkre többet adott ki mint a költőre? Flóra is azt kérdi, miért nem tudtak jobban segíteni rajta? Miért nem adták neki a Baumgarten–díjat, miért nem fizették jobban a csodálatos verseit, miért volt élete olyan boldogtalan? Ezt kérdezi a pszichológus, aki pedig tudhatta, hogy Attila akkor, éppen akkor, azért volt elsősorban boldogtalan, mert nem kapta meg a várva várt, a végleges, a boldogító igent Flórától. Azt írja Flóra, hogy azokban a napokban „legalábbis velem szemben egészségesen viselkedett", de a vers azt írja „Tudod hogy nincs bocsánat... Megcsaltak úgy szerettek..."

Flórának leverő vizsgálati eredményei miatt Tihanyba kell mennie, ott folytatni üdülését, Attila majd utána megy, keres egy szobát a közelben s „lesz alkalmunk megbeszélni, rendezni közös életünket".

Flóra július 4-én utazik el. Két nap múlva Attila felkereste kezelő orvosát, Bak Róbertet, igen feldúlt állapotban, gyászszalaggal a karján, Flóra leveleit számolgatva: hármat. Másnap barátai Benedek professzorhoz kísérték, aki azt ajánlotta Hatvany Bertalannak, hogy a Szieszta szanatóriumban helyezze el, ahol majd intenzív kezelésnek vetik alá. Első levelét onnan július 20-áról keltezte: Már teljesen egészségesnek érezte magát, jövő héten Tihanyba megy. Valójában, állapota rosszabbodik és július 31-i levelében egy Illyés verset idéz:

Betellik majd az álom,
Talppal, mint nyers parázson,
Futsz által a világon,
Szoknyád mint forgószél hajt.

Vajon nem Flórának íródott-e ez a vers, a talán leg-Attilásabb Illyés versei között, kérdi Attila, gyanakodóan. A gyógyulás várat magára. „Szeretnék rendes és egészséges ember lenni és nemcsak magáért, hanem a világért" – írja. Flóra augusztus 3-án válaszol: „Tudnia kell, hogy nagyon becsülöm és szeretem magát." A becsülöm szó nem volt-e sok Attilának? Szeptemberben, Ignotus Pál találkozik Flórával, megpróbálja rábeszélni, legyen Attila felesége. „Ha nem, az végzetes lehet rá nézve. Öngyilkossági kísérletek, psychozis, ez vár rá." ...„Nem tudom megítélni, mennyi volt a túlzás abban, amit Ignotus Pál mondott..., de úgy megrázott, olyan felelősségérzetet oltott belém, hogy – sokáig nem gyógyultam ki belőle, bár tudtam nem így van." Flóra nem mond nemet, de azt hangsúlyozza, hogy Attilának egész életét át kellene rendezni. Olyan tennivalót kapjon, amit kitűnően is elvégezhetne, rádiónál, kiadónál, szerkesztőségben. Komolyan mondhatta ezt Flóra? Attilánál tett látogatása után, ahol meggyőződhetett róla, aminthogy mi is, akik ott találkoztunk vele, meg voltunk győződve, hogy Attila a kábítószerekkel, inzulinkúrával való kezelés után, még a legjobb esetben is csak hosszú idő után lehetne munkaképes. Amit Flóra Ignotusnak mondott, azt Ignotus kifogásnak tekintette. Emlékszem, hogy számolt be annak idején erről a beszélgetésről. „Flóra nem szereti eléggé ahhoz, hogy vállalja az együttélést Attilával, akiről még Bak Róbert is azt mondta neki, hogy visszaesésre mindig lehet számítani nála". Október 14-én Flóra kivételesen jó hangulatban találta Attilát. Azt hitte, „megtörtént a fordulat", kifelé megy a betegségből. Amikor pedig 16-án megint fölkereste, akkor Flóra volt a zaklatott. Ugyanis közben ismét találkozott Illyés Gyulával, aki maga is „nagy lelki válságba került... Ifjúkori ábrándjainak megvalósulását nem remélve, feleségétől külön élve, emberekben csalódottan, eddigi munkájának értékében kételkedve, munkakedvét, életkedvét elveszítve, eljutott ő is a legsötétebb gondolatokig."

Első találkozásukkor, mondta Illyés, mintha fény hasított volna életuntságába. De mit érez ő, Flóra iránta? – kérdezte. „Rokonszenvet, mást nem lehetett" – írja Flóra. „Nős volt. Felesége szép, okos, hűséges. Én pedig azóta József Attilához ígérkeztem."

Ígérkezett? Minden esetre Illyéssel abban állapodnak meg, ő kettejüknek többet találkozniuk nem szabad. Honnét tudta meg Attila, hogy találkoztak? Vagy csak megérezte? Október 20-án tágra nyílt szemmel, mereven, szomorúan, a semmibe révedve fogadta Flórát s faggatta, mi van közte és Illyés Gyula között. A következő látogatása alkalmából megint csak erről kérdezte. „Szeret ő engem? És én őt? Majd meglátom, elválik a feleségétől és elvesz." S aztán hátulról átfogja, majdnem megfojtja.

Október 31-én eljött a döntés pillanata. Attila szanatóriumi kezelése befejeződött. Mindent megpróbáltak rajta, amit abban az időben lehetett. Arra senki se gondolt, hogy elmegyógyintézetbe vigyék. Az biztosan azonnali őrületet jelentene. Így még megvolt a reménynek egy kis sugara valamennyiünkben, hogy még meggyógyulhat. Tehát két lehetőség maradt. Vagy Flóra rászánja magát, hogy magához vegye és ápolja, vagy Jolán nővéréhez kell küldeni Balatonszárszóra. Flóra megismételte már ismert érveit: „Először munkát adjanak neki." Viszont Attilát a közlés,

hogy Szárszóba kell mennie, rettenetes állapotba hozta: most már kétségtelen lett számára, hogy Flóra nem akar vele élni. És Flóra elbeszélése e ponton dosztojevszkis hangulatra vált. Attila hívatja Illyést. Vajon miért? Hogy tőle magától tudja meg, amit Flóra nem akar bevallani? De mielőtt bemegy a szanatóriumba, Illyés Flórával akar beszélni. Mit mond neki? Hogy ő is belátja, hogy végzetessé válhatna Attilára, ha Flóra elszakadna tőle. Aztán bement Attilához. Hogy mi történt a két valaha jó barát között, azt Illyés naplójegyzeteiből idézi Flóra: „Egy ölelés alatt minden a régi lett. Minden ellentétet feloldottunk, minden félreértést tisztáztunk. Mindketten könnyeztünk." Többek közt azt is tisztázták, hogy Illyés a *Szolga* című versét nem Attiláról írta. (De mint Flóra írja, nem is e sorok írójáról, mint azt egyes jó-akaratú irodalomtörténészek írták.) Nem is lehetett a vers válasz József Attila *Egy költőre* című, valóban Illyés ellen írt versére, mert azt csak halála után közölte a *Szép Szó*.

Aztán jön a végkifejlet. Szárszó, ahová Attila egy borzalmas kétségbe esési roham után megy el. Flóra ott meglátogatja, olyan hangulatban és állapotban találja ő is, mint amilyenben én is utoljára láttam: teljes levertségben, reménytelenségben. És amit Ignotus Pál előre látott, bekövetkezett. És amit Attila előre látott, bekövetkezett.

Flóra beszámolójának őszinteségében nem lehet kételkedni. El kell hinni neki, hogy nyilván nemcsak sajnálatot érzett Attila iránt, nemcsak segíteni akart rajta, megmenteni próbálni, hanem rokonszenvezett is vele, mint mondja néha már-már el tudta képzelni, hogy együtt is élhetnének. De ki nem érti meg, hogy félt hozzámenni egy emberhez, akiről nehéz volt nem meglátni, hogy súlyosan, sőt valószínűleg menthetetlenül beteg. Másrészt a rendkívül szemérmes elbeszélésen is átüt, hogy Illyés Gyula iránti szerelme az egész Attila-periódus alatt benne élt Flórában s csupán erkölcsi érzése, kötelességtudata tartotta vissza, hogy ne őt válassza nyíltan. Másrészt Illyést is úgy mutatja be, mint aki búskomorságra hajlamos, segítségre szorul. De Flóra egész biztosan elég tisztán látta, hogy Illyés milyen alapvetően egészséges természet, hogy Illyésben ő talál majd támaszt. Viszont nevetséges Flórát azzal vádolni, hogy a házasság vagy együttélés visszautasításával ő taszította Attilát az öngyilkosságba. Ahogy nevetséges a legjobb barátait vádolni, akik kiálltak érte, akik mellette voltak, akik megtették, amit tehettek segítségére. Hősi, de hiábavaló áldozat lett volna Flórától, ha akkor, 1937. október 31-én, összeköltözött volna Attilával. Talán egy-két hónappal elodázta volna az elkerülhetetlen összeomlást. És kinek van joga Flóra szemére hányni, hogy ezt a szinte képtelen hősiességet nem vállalta? Attila már be volt az őrület és a halál Héttornyába zárva, onnét már senki sem, semmi sem menthette ki, aminthogy Hölderlint sem szabadította ki senki a tübingeni Hét-tornyából.

Az utókor csak hálás lehet Flórának, hogy Attilának a magyar költészet néhány legszebb versét inspirálta s hogyha bizonyosságot és boldogságot nem is, de néha napján reményt tudott adni egy halálra ítélt, nagyon nagy költőnek és nagyon boldogtalan embernek.

(*Irodalomtörténet*, 1989/3. szám)

LÁNYINÉ DR. ENGELMAYER ÁGNES

Illyés Gyuláné dr. Kozmutza Flóra életműve

Életművet bemutatni, értékelni sokféleképpen lehet. A tudomány- és művészettörténészek egy részének állásfoglalása szerint a létrehozott művek, a tudományos kutatás és a művészi alkotómunka produktumai az életmű értékmérői, az utókor ezeknek a megismerése révén alakítja ki ítéletét és ennek birtokában vállalkozik az értékelésre.

Magam azonban az életmű-bemutatásban azoknak a felfogását követem, akik a tudós vagy művész életútjának elemzését is bevonják vizsgálódási körükbe, és az egyéni biográfia fényében próbálják megérteni az alkotások születését. A művek mellett a személyes állásfoglalások, bizonyos szakmai ügyekért történő következetes küzdelmek, az elkötelezett szakma- és hivatásszeretet, az etikai tartás, a személyes példa is hozzátartoznak az életműhöz. Ezek lenyomatai gyakran nem lelhetők fel az írott tanulmányokban, de a kortársak emlékezetében egybekapcsolódnak. Személyiség és alkotás Illyés Gyuláné Kozmutza Flóra életművében elválaszthatatlan egységet képeznek. Nemcsak a gyógypedagógiai pszichológia kiemelkedő tudósát kívánjuk megidézni, hanem a fogyatékos emberek ügyéért konokul és kitartóan küzdő közéleti személyiséget, az emberek problémáinak mély megértéséből fakadó, minden körülmények között a segítésre önfeláldozóan vállalkozó cselekvő embert, aki női, asszonyi sorsát is ezeknek a szándékoknak a szolgálatába állította.

József Attila múzsája, Illyés Gyula felesége, írói, költői kibontakozásának ihletője, a válságos lelki krízisekben támasza, méltatlan támadások és üldöztetések idején féltő, bátor társa, sikereinek tanúja és részese, halála után hagyatékának gondozója azonban nemcsak ennek a szerepnek élt, pedig önmagában ez is óriási, egész életet kitöltő női szerep lehetett volna. Egy másik, egész embert követelő hivatást választott: gyógypedagógus lett.

A négygyermekes, művelt, értelmiségi családból származó, embereket, világot megismerni és tanulni vágyó Flóra, aki a kortárs megemlékezések szerint feltűnően szép volt, szülei tanácsára indult el a bölcsész szakon. A Pázmány Péter Tudományegyetemen nyelveket, filozófiát, pszichológiát hallgatott. Közben Párizsban a század húszas éveinek művészi és szellemtudományi forgatagában élte az egyetemi diákok mozgalmas, sporttal, barátságokkal gazdag életét.

Filozófiai alapérdeklődése a 30-as évek elején, az *Athenaeum* folyóiratban írott könyvrecenzióiban tükröződik. Széleskörű műveltség, önálló kritikai gondolkodás jellemzi ezeket az írásokat, melyek a vallásfilozófiától Albert Schweitzer munkásságának méltatásán át, a kortárs gondolkodók erkölcsről vallott nézeteit bevonva az ember és a filozófia kapcsolatának kérdésköréig terjedtek, külön figyelmet szentelve az esztétikai, művészi elemzéseknek. Nem véletlen, hogy a későbbiekben – mint azt hallottuk tőle – a gyógypedagógiai szakmát is a művészetekhez hasonlította.

Doktori értekezését Jean-Marie Guyau francia költő-esztétikusról írta. Talán a fiatal Kozmutza Flórában ugyanazok a gondolatok, világlátási módok bontakoztak,

amelyeket Guyauban is felfedezett: a mindenséggel való szolidaritás gondolata, a művészetek szociális karakterének felismerése, az utilitarista morállal való filozófiai szembenállás, „a dekadensek, betegek, gyöngék, elesettek és szenvedők felemelésére késztető szeretet elve".

„...cet être souffre, donc je l'aime." (...ez az ember szenved, tehát szeretem.) – idézi Guyaut a disszertációban. Valószínűleg át is érzi ezt a gondolatot, hisz életének később vezérlő motívuma lett.

Hivatásában a gyengék védelme, egyéni életében viszont a tehetség, a művészi nagyság vonzotta.

1932-ben szerez az egyetemen tanári oklevelet magyar-francia-német szakon. Párhuzamosan végzi a Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskolát, ahol 1934-ben kap gyógypedagógiai tanári oklevelet. Már hallgató korától, majd díjtalan gyakornokként dolgozik Szondi Lipót mellett a Kórtani és Gyógytani Laboratóriumban, tanít a siketek iskolájában és az értelmi fogyatékos gyermekek nevelőintézetében. Szondi mellett részt vett az ösztöndiagnosztikai teszthez szükséges vizsgálatok végzésében, családfakutatásban, ikervizsgálatokban.

Állandó munkahelye 1980-ban történt nyugdíjba vonulásáig – a Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola volt, ahol 1946-tól az akkori Lélektani Laboratórium, majd jogutód intézményeinek vezetője lett. 1972–80-ig a Főiskola főigazgatója.

Az életrajz száraz adatai után próbáljuk röviden felidézni a nagy időt átfogó életmű fő pilléreit. Ez az életmű tisztaívű, értelmes egész, melyet az ember tisztelete és szeretete, az elesettek emberi méltóságának elismerése, az a meggyőződés fogott keretbe, hogy kellő gyógypedagógiai segítséggel minden sérült ember alkalmas a harmonikus életre.

Az első nagy tudományos kutatómunka gyakorlati terepe 1938-tól 5 éven át a Viharsarokban lévő Doboz község volt, ahol a parasztság legszegényebb rétege nyomorban élő gyermekei körében végzett vizsgálatot annak megválaszolására, hogy a jó táplálkozás – melyet időközben a Zöldkereszt biztosított – miképpen befolyásolja értelmi-érzelmi fejlődésüket. Az örökléselvűek és a környezetelvűek máig nem véglegesen lezárt vitájához igen fontos környezetelvű érveket ismerhetünk meg az Illyés Gyulával 1940-ben közösen publikált *Lélek és kenyér* c. könyvben.

Megállapításainak máig szóló üzenete van a hátrányos helyzetű gyermekek állapotának értelmezését illetően és a gyógypedagógiai megsegítés fő kérdéseiben. A gyermekektől életük történetének leírását kérték, ezek tanulmányozásából a mai narratív pszichológia is találna meríteni valót. „A gyermekek éppúgy a kimagasló eseményekre emlékeznek, akár a felnőttek. A döntő, hogy ki mit tart annak." Több mint 150 vallomásban „a kis életek nagy eseményeiként csak baj és baj pörög, néha ugyan tágul a világ kis örömök és a lélek birodalma felé, élmény már az álom is, akár a költők vallomásaiban; teljesen összeolvad a valósággal". Rajz-, mese-, álom-, intelligenciavizsgálatok, majd ezek számszerű eredményeinek sokoldalú elemzése után vonja le következtetését: „A szellem anyaga, az értelem minősége ezeknél a falusi gyermekeknél tehát jó. Hogy a vizsgálatoknak mégsem tudtak mindig megfelelni, arra csak úgy tódul az indoklás; ...Legfőbb ok pedig természetesen elhanyagoltságuk és támasztalanságuk, szellemi téren éppúgy, mint testiekben."[1]

---

[1] Illyés Gyula: *Lélek és kenyér*. 237.

1939-ben köt Kozmutza Flóra házasságot Illyés Gyulával. Jön a háború, megszületik kislányuk, Ika, rejtőzködni kell, bújni és bújtatni.

1945–46-ban a sérült Alkotás utcai főiskolai épület helyreállításában vesz részt. Kidolgozza a főiskola új *Szervezeti és működési szabályzat*át, mely hosszú évekig korszerű működési keretet biztosít.

Filozófiai munkálkodása ebben az időszakban háttérbe szorul. Ennek az 50-es évek szellemtudományi, pszichológiai áramlatokkal szembeni ellenséges politikai felfogása csupán az egyik ok. A másik pedig az, hogy Kozmutza Flóra – mint gyógypedagógus – felismeri a kor igényei közül a felnőtt értelmi fogyatékos emberek foglalkoztatásának fontosságát, és látja ilyen intézmények hiányát, érdeklődése tehát átalakul. Hogyan kellene hozzáfogni – tette fel a kérdést – az új típusú intézmény kialakításához, és megtalálta a választ. Akkoriban, az 50-es évek elején az állami gazdaságok szívesen vettek fel munkaerőt. Elindult hát a szervezés folyamata. Megfelelő épületet, gazdaságot kellett keresni, ahol 100–200 személy foglalkoztatását meg lehetne oldani. Hegedűs András volt az állami gazdaságok minisztere. Titkárnője, Lonti Györgyné szívébe fogadta a problémát, Gordosné Szabó Annával bejárták a fél országot ennek érdekében. Polgárdi-Tekerespusztán sikerült az állami gazdasággal szerződést kötni. Ez a szerződés nagyon átgondolt okirat volt, az odakerülő fogyatékos fiatalok érdekeit minden szempontból figyelembe vette. Végzős főiskolai hallgatók Krausz Éva vezetésével vállalták az induló gyógypedagógiai munkát.

Azóta sokféle formában teljesedett ki – át is alakult – a felnőtt fogyatékos személyek foglalkoztatása. Polgárdi-Tekerespusztán azonban azóta is működik egy jól szervezett rehabilitációs intézet, amelynek létrehozása Illyés Gyuláné nevéhez fűződik.

Másik fontos pillér az életműben a gyógypedagógiai óvodák megszervezése, tágítva az ellátottak életkori övezetét. 1951-ben, a főiskola Csalogány utcai épületében nyílt meg az értelmileg sérült kisgyermekek óvodája, és lett a lassan kibontakozó, mára önálló területté terebélyesedett korai fejlesztés elindítója, mely még az óvodáskornál is fiatalabb gyermekekre irányul. Többen emlékszünk: hányan mosolyogtak az „iskola-centrikus" szemlélet hívei közül, ha Illyés Gyuláné azt hangoztatta, hogy a fogyatékos embereknek a születéstől a halálig szükségük van gyógypedagógiai segítségre.

Csak aki akkor élt és ismerte a bürokratikus, nehézkes ügyintézést, a félelmet minden innovációtól, az tudja átlátni azt a mára nehezen érthető helyzetet, hogy Rákosi Mátyás unokaöccsének kellett dadogónak lennie ahhoz, hogy engedélyt kapjon a főiskola egy logopédiai óvodai csoport indítására.

Sokat változtak azóta az intézményi keretek, a tartalmi munka feltételei, fontos azonban gondolni a hősi korszak első úttörőire.

Az életműben talán legjelentősebb alkotásnak az 1968-ban megjelent *Gyógypedagógiai pszichológia* című könyv tekinthető. A külföldi összevetésben is kiemelkedőnek ítélt munka rendszerbe foglalta a fogyatékos személyekre irányuló kutatásokat és ismereteket.

Az eltelt közel 40 év alatt a gyógypedagógiai pszichológia szemléletmódja, tudományos kapcsolatai, módszerei jelentős fejlődésen és átalakuláson mentek keresztül. Megérett az idő arra, hogy újra megszülessék egy korszerű gyógypedagógiai pszichológiai kézikönyv, mely a gyógypedagógiai tanárképzésen kívül a pszichológusképzésben is felhasználható lehet.

A tudomány művelése mellett – mint láttuk – valami újnak a létrehozása, megszervezése is Illyés Gyuláné erősségei közé tartozott. Sokszor gondolták munkatársai, felettesei, hogy lehetetlenre akar vállalkozni. Nincs mód még felsorolásszerűen sem bemutatni most azt, hogy az 1967-ben elkészített első felterjesztéstől hány tárgyalás, visszautasítás, újrakezdés, új tervezés kellett ahhoz, hogy 1975-ben le lehessen tenni a főiskola Damjanich utcai új beruházásának alapkövét. 1981-ben pedig megnyitotta kapuit az új épületben a főiskola kollégiuma, a gyakorló iskola, a gyógypedagógiai óvodák, gyakorló logopédiai intézet és a Gyógypedagógiai Pszichológiai Intézet vizsgáló és tanácsadó részlege, melynek létrehozása a kiinduló magja volt az egész új beruházásnak.

Illyés Gyuláné az építkezés minden mozzanatában részt vett, szinte egy művező gondosságával volt jelen, érdeklődött, intézkedett minden „bejáráson".

Fájó szívvel nem akarjuk tudomásul venni, hogy az elmélet és gyakorlat egységét figyelembe vevő, a gyógypedagógiai tanárképzést szolgáló intézmények hogyan esnek áldozatul leépítéseknek, átszervezéseknek, pénztelenségnek. Lesz talán majd egyszer újra egy Illyés Gyuláné, aki megtalálja a mai korba is illeszkedő, de az eredeti gondolatnak is megfelelő megoldást.

Jelentős mozzanat munkásságában a súlyosan és halmozottan sérült gyermekek gyógypedagógiai iskoláztatásáért folytatott – sok értetlenséggel megküzdő, az ügyet bátran vállaló – szervezőtevékenysége. Egy nem beszélő, négy végtagbénult gyermek édesanyjának – Csávás Dezsőnének – tevékenységét segítve jött létre a főiskola kísérleti iskolájaként az a Ráby Mátyás utcai intézmény, amely mára – jelentős fejlesztések után – a halmozottan sérült mozgáskorlátozott gyermekek példaértékű iskolája lett.

Idézzük fel röviden az életmű utolsó pillérét, a főigazgatói tevékenységet. Szakmainak álcázott ideológiai viták által megosztott nehéz időben vállalta a vezetést. Ebben a szerepben látszódtak meg leginkább személyiségének értékei. Békét, egyetértést akart létrehozni, de nem a csendes hallgatás békéjét, hanem a nézetek megértésén, megbeszélésén alapuló békét. Türelmes volt, mindenkit meghallgatott, sokat, emberfelettien sokat dolgozott. Nagy ügyekre koncentrált, tudott fontos feladatokat is átruházni, ezzel segítette közvetlen munkatársait abban, hogy felnőjenek felelős vezetői feladatokhoz. Főigazgatósága alatt készül el a pszichopedagógiai és a szomatopedagógiai képzések koncepciója, és indul el a képzés.

1979-ben határozza el, hogy nyugdíjba vonul. Gordosné dr. Szabó Anna lesz az utóda, aki nagyon plasztikusan írja le *A magyar gyógypedagógus-képzés története* című, 2000-ben megjelent könyvében ezt a küzdelmekkel terhes, nehéz időszakát Illyés Gyulánénak. „Lehetőleg elkerül/elhárít minden személyes konfliktust, a megélt kudarcokat, kisebb-nagyobb kellemetlenségeket lenyeli, a legritkább esetben tárja elő csalódottságát, felháborodását, csak férje rögzíti azokat naplójában. …Hosszan tárgyal a fontosnak tartott ügyekben, és szelíden, de makacsul mindaddig érvel, amíg csak reményt lát. A legnagyobb veszteség, amelyről szintén nagyon ritkán és csak a legszűkebb munkatársi körben szól, az az, hogy …még mindig nincs elég belső összefogás és egyetértés a főiskolán, hogy az egyetemi jogállás megszerzéséért is el lehessen indulni."[2] Bizonyára örülne, ha tudná, hogy mára elindult az egyetemi szintű gyógypedagógus-képzés.

---

[2] Gordosné Szabó Anna: *A magyar gyógypedagógus-képzés története*. ELTE BGGYFK, Bp. p. 206.

28 évig dolgoztam Illyés Gyuláné mellett szoros munkatársi kapcsolatban. E hosszú időszakban rengeteget tanultam, és sok emberséget, megértést, nagyvonalú, nemes bánásmódot kaptam tőle. Azt hihetnénk, hogy igazán mélyen megismerhettem őt. Tetteiben, döntéseiben, munkájában igen, de igazi személyes közelségbe akkor nem kerültünk, hiszen mindig a munka állt az előtérben. Csak a nyugdíjba vonulása utáni években nyílt lehetőségünk hosszasan beszélgetni életéről, fiatalságáról, barátairól, kapcsolatairól, az őt ért támadásokról, vádakról. Visszatekintő történeteiben a felelősséggel élő, másokat szolgálni akaró, mégis független, a XX. század nehézségei ellenére tisztán élő, nemes gondolkozású emberhez kerülhettem így közelebb. Hálás vagyok érte.

„Mert régtől fogva hősi, szép
e küzdelemben
az lett lehető, ami lehetetlen?"

(Illyés Gyula: *Lőtt lábú madár*)

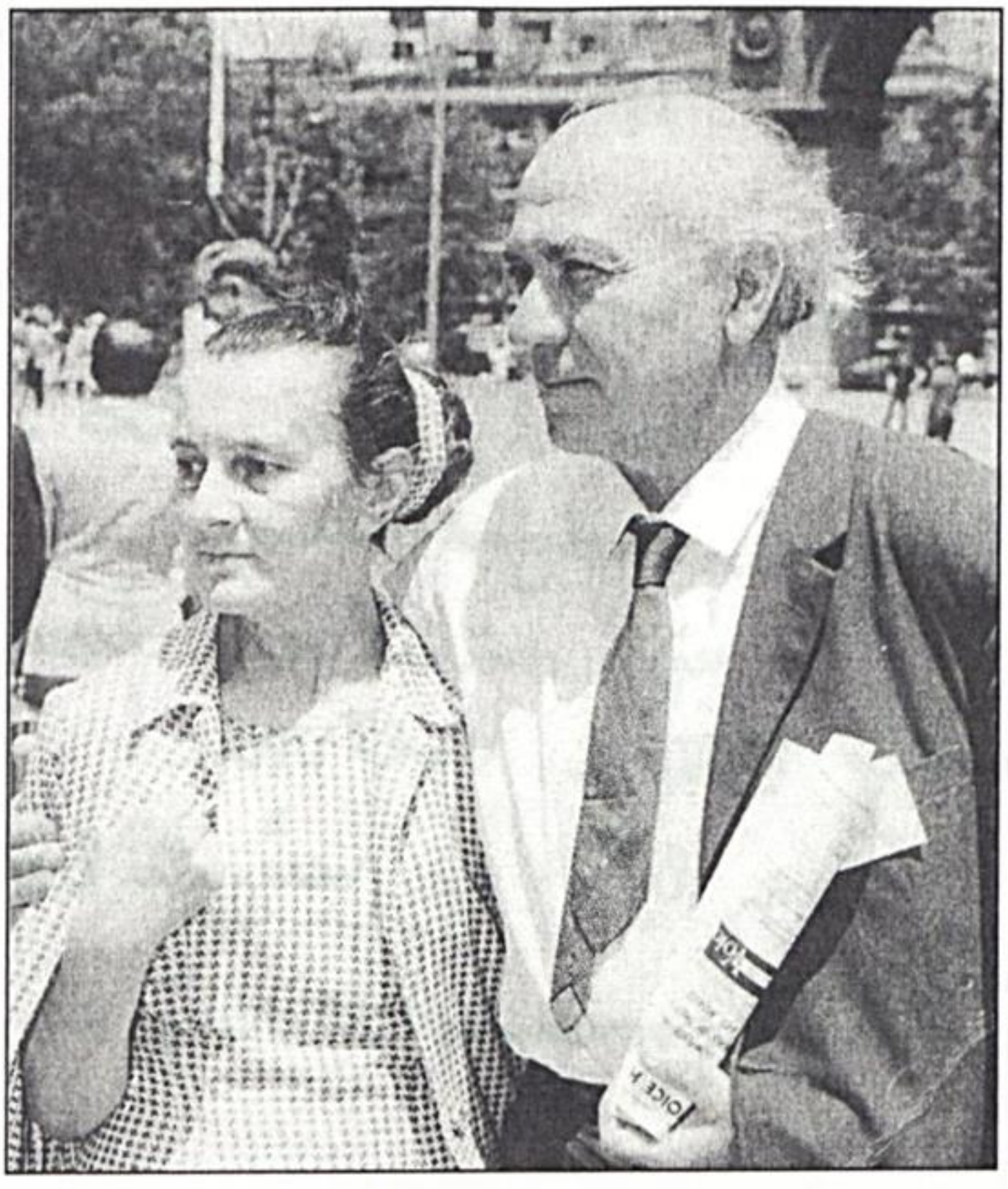

Illyés Gyulával az USA-ban

Illyés Flóra sírjánál!

Amikor végleg elbúcsúzott Flóra
tőlünk el, bár ejtka nem úgy lett szó
„A lángért/sugallva mulgáltam;
ahogy lehetett!
-s ha van női mulgáltatás:
ez a legszebb!-
Szép voltam, jól tudom, szelíd,
szeretni való;
de a forró napsütésben elolvad
mind, ami hó!
A lángról mulgáltam,
újjá születve a lángban.
Mindig Kettőn voltunk!
Így lett a „Nő hibátlan!"

1995. Kardiológiai
V.24. után.Kerepesy Dezső –

József Attila 100 éve

Palócföld, 2005.

1. szám

Jobbágy Károly: „Kései siratő" (vers)
Juhász Ferenc: Logika és varázslat (verspróza)
Kovács Tibor: Egy különleges „hármas-könyvről" (Bettes István–Dudor István–József Attila: Gyémánthegyen)

2. szám

Konczek József: Versek a Duna-parton (Szonettek egy régi bölcsészvonzalomról)
Magyari Barna: Episztola egy elődnek (avagy József Attila 100. születésnapjára)
Széki Patka László: József Attila látomásaihoz (vers)
Szokoly Tamás: Karácsonyi jelentés (vers)
Bozó Gyula: József Attila Salgótarjánban (esszé)
Császtvay István: Végjátékok… (A makói József Attila Népi Kollégium végnapjai 1948–49)
Gáspár István Gábor: Lelke magyarként riad meg (útirajz Párizsból)

3. szám

Nagy Pál: József Attila és az avantgárd – avagy felhők a magyar irodalomban –
Petrőczi Éva: Születésnapjaink; Születésnapomra (vers)
Csongrády Béla: „…van idő, csípjük csak fülön" (esszé)
Fancsik János: József Attila „kőtáblái" negyedszázad múltán (esszé)

4. szám

Szakonyi György: Bizony (vers)
Gáspár István Gábor: Nem én kiáltok (útirajz Párizsból)
Kamarás István–Katsányi Sándor: A DISZ – utóbb KISZ – József Attila olvasómozgalma (tanulmány)
Hidasi József: Rakodóparton (vers)

5. szám

Salamon Nándor: Nem pusztán „egy" a „sok" közül (Párkányi Raab Péter József Attila szobra Sopronban)

6. szám

Tverdota György: Tiszta költészet – politikai költészet
A fiatalok és József Attila – 2005

Illyés Gyula és felesége 1939-ben

9 770555 886015